

ItK

4

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1974**

A TARTALOMBÓL

Józics Jenő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció háttérében

Kiss Ferenc: Kosztolányi, az újságíró

Imre László: Gyulai Pál *Romhányija*

Órávidházi Péter: Gyulai Pál *Romhányija*: műfaj és értékelés

z e m l e

Komlós Aladár: Költészet és bírálat (*Tamás Attila*)

Meghallói a törvényeknek (*Vadas József*)

Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon (*Bán Imre*)

Barla Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt (*Rigó László*)

Tamás Aladár: A 100% története (*Agárdi Péter*)

Móricz Lili: Kedves Mária! (*Vargha Kálmán*)

AKADÉMIAI KIADO, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1974. LXXVIII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szauder József

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társszerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Varga József

Szűcs Jenő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében 409

Kiss Ferenc: Kosztolányi, az újságíró 436

Kisebb közlemények

Stoll Béla: Szövegjavítások Balassi verseihez. 454 — *Vásárhelyi Judit*: Szenci Molnár Albert versfordításai egyes Nyéki Vörös Mátyás kiadások függelékében. 460 — *Szuromi Lajos*: Arany János: Tetemre hívás (Metrikai elemzés). 461 — *Laczkó András*: Ady és Csokonai. 467 — *Szemere Samu*: Beöthy Zsolt, az esztétikus. 476 — *Szénnási Ferenc*: Egy rímfajtáról. 481

Vita

Imre László: Gyulai Pál *Romhányija* 487

Dávidházi Péter: Gyulai Pál *Romhányija*: Műfaj és értékelés 496

Szemle

Komlós Aladár: Költészet és bírálat (*Tamás Attila*) 502

Meghallói a törvényeknek (*Vadas József*) 504

Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon (*Bán Imre*) 508

К. Шахова: Венгерская литература 20-40-х годов XIX века (*H. Lukács Borbála*) 511

Barla Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt (*Rigó László*) 513

Tamás Aladár: A 100% története (*Agárdi Péter*) 518

Móricz Lili: Kedves Mária! (*Vargha Kálmán*) 520

Krónika

Vita Fekete Sándor Petőfi — életrajzának első kötetről 523
Rákóczi-ülésszak (*E. J.*)

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
XI., Ménési út 11-13.

FERENCES ELLENZÉKI ÁRAMLAT A MAGYAR PARASZTHÁBORÚ
ÉS REFORMÁCIÓ HÁTTÉRÉBEN

1.

A ferences rend szigorúbb (obszerváns) ágának egyház- és kultúrtörténeti jelentősége a kései középkori Magyarországon fő vonásaiban ismert.¹ Az obszervánsok („cserei barátok”) *familiája* volt jóformán az egyedüli szerzetesrend,² amely a szerzetesség általános elhanyaglása korában dinamikus fejlődött és gyarapodott. Míg az 1448-ban önállósult *vicaria Hungariae* a XV. század dereka előtt még csak mintegy 25 kolostorral rendelkezett, jórészt a Délvidéken, a század második felében kialakuló, s immár az ország egész területét behálózó tíz őrkerület (*custodia*) 1475 körül már 49, 1509 táján 70 rendházat fogott át, mintegy 1500–1700 szerzetessel.³ Az egész Alpokon túli világban — Angliától német földön át Cseh- és Lengyelorszáig — a magyar helytartóság területére esett az obszerváns ferences kolostorok 34 százaléka, itt élt a szerzetesek csaknem 30 százaléka.⁴ Nem kis részben nyilván ez a feltűnő virulencia magyarázza azt a kései középkorban, magán a renden belül élő hiedelmet, hogy az obszerváns mozgalom

¹ A rend történetének széles adatbázison nyugvó, de meglehetősen szemponttalan feldolgozása: KARÁCSONYI J.: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. köt. Bp. 1922, 1924. (kül. I. köt. 305–376.). L. még BALANYI Gy.: A ferences mozgalom begyökerezése magyar földön (Értekezések a tört. tud. köréből 25/10). Bp. 1940. és az alább, a megfelelő vonatkozásoknál idézendő irodalmat. Legutóbb összefoglalóan MÁLYUSZ E.: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 274. sk.

² Noha a ferences rend egysége elvileg — de csakis a csúcson, a *minister generalis* személyén át — fennmaradt, az 1430-as években kiéleződő harcok nyomán, s főként IV. Jenő pápa bullái (1443, 1446) után a rend obszerváns ága de facto önálló szerzetesrendnek tekinthető, amely már évtizedekkel a teljes, jogi értelemben vett szétválás (1517) előtt igen gyakran így nevezte önmagát: *Ordo Fratrum Minorum de Observantia* vagy *Regularis Observantiae*. Vö. HOLZAPFEL, H.: Handbuch der Geschichte des Franziskanerordens. Freiburg im Br. 1909. 112. sk. — Bár a magyar rendtartomány is formailag csak a cismontán tartomány „helytartósága” (*vicaria*) volt, maguk a helytartók már 1517 előtt — mint az alább említendő kódex számos irata mutatja — többnyire így címezték önmagukat: *X Ordinis Fratrum Minorum de Observantia provincie Hungarie vicarius*.

³ KARÁCSONYI: i. m. I. köt. 325–331, 347–348, 385. — Az 1509. évi részletes összeírás: *Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum auctore L. WADDINGO*. (Ed. tertia J. M. FONSECA AB EBORA) Quaracchi 1933. XV. köt. 401–404. [A továbbiakban: WADDING]. — Ugyanezt az állapotot tükrözi az alább tárgyalandó *Formulariumban* (f. 232–234) fennmaradt kolostorlajstrom, amelyben azonban a névformák — szemben a Wadding által kiadott itáliai másolat torzult helyneveivel — szabályosak. („Summa locorum et conventuum LXX”, valamint az 1700-as összeírás azonos a WADDING-féle összeírással.) — Az adataiban pontos egykorú rendi krónika szerint az 1510. évi pestisjárványban 386 barát halt meg: *Cronica seu origo fratrum minorum de observantia in provinciis Bozne et Hungarie*. Kiad. TOLDY F.: *Analecta Monumentorum Hungariae*. I. köt. H. n. [1871], 271. — Így érthető, hogy az 1523. évi összeírás 1472 barátot talált a 70 kolostorban. KARÁCSONYI: i. m. I. köt. 385.

⁴ Az arányt a *Formulariumban* fenntartott összeírás alapján számítottam ki, ahol is a *Familia Hungarica* részletezése előtt megtalálhatók a cismontán és ultramontán tartományok kolostorok és szerzetesek száma szerinti összesített adatai is (f. 232–232v).

még a XIV. században a Magyarországra is átnyúló boszniai vikáriában keletkezett.⁵ Az ősrégulához, a *regularis observantia* elveihez való visszatérést hangoztató reformmozgalom sikerét az itáliai kezdetek (1330–70-es évek) után az Alpokon túli területeken is általában az magyarázza, hogy mind az egyházi, mind a világi autoritások egy része örömmel üdvözölte és hathatósan támogatta az új irányzatot, amely valóban betartott szegénységi fogadalma révén a rend hagyományos („konventuális”) ágával szemben a nép körében is rokonszenvet élvezett, s a szerzetesség belső válságának megoldásán túl a világi szférában való hatékony aktivitásával, az ellanyhuló lelkipázkodás és prédikációs tevékenység felkarolásával megoldást ígért a vallásosság általános kései középkori válságára is. Ez így volt Magyarországon is, itt azonban az általánosan ható tényezőkhöz túl még különös hajtóerőként kapcsolódott be egyrészt a nagyszámú görögkeleti, „szkizmatikus” lakosság, s lappangó vagy nyílt eretnokségek (huszitizmus) léte és a törökellenes propaganda igénye. Mindez együttesen ad magyarázatot az obszerváns mozgalom számokban is kifejezhető különös virulenciájára a kései középkori Magyarországon. Népszerű vándorprédikációkra, térítésre és a „tévtanok” irtására, valamint tábori papság szerepére a török hadjáratokban csaknem kizárólag a „cseri barátok” voltak alkalmasak. Így érthető, hogy a *paupertas* elvét valló és meg is valószínű szerzetesek éppen a legnagyobbak támogatását élvezték; a protektorok első generációjában már olyan nevek szerepelnek, mint Maróthy János, Ozorai Pipo, Újlaki Miklós, sőt maga Hunyadi János. A későközépkori fellendüléshez hozzájárult, hogy a rend vezetését, főleg Laskai Osvát óta (aki első ízben 1497-ben lett a rend előjárója, magyarországi *vicarius*) képzett teológusok és hitszónokok vették át, akik az iskolázás színvonalát is magasabbra emelték. Minden érkerületben működött egy-egy iskola, Esztergomban és Budán pedig a teológiát is magába foglaló magasabb fokú képzés folyt. Itt tanított haláláig (1504) Temesvári Pelbárt is. Mint ismeretes, a magyar nyelvű kódexirodalom születésénél is jelentékeny mértékben éppen ferences obszervánsok bábáskodtak.⁶

Kevésbé ismert a ferences obszervancia szerepe két olyan kardinális jelentőségű történeti vonatkozásban, amely mint a középkori struktúra társadalmi és vallási-kulturális krízisének mutatója sok tekintetben már a kora-újkor problematikája felé utal: az 1514. évi parasztháborúban és a reformáció előzményeiben. Pontosabban szólva, egy-két elszórt adat, sporadikus jel már eddigi ismereteink szerint is sejtetett valamit mindkét vonatkozásban. Eddig is tudtuk, hogy a keresztesbulla budai kihirdetésénél, 1514. április 9-én az obszervánsok helytartója, Dézsi Balázs volt a tolmács, a bullát pedig valamikor májusban a váradi obszerváns gvárdián juttatta el Erdélybe (merőben „szabálytalanul”, mert a kihirdetés ott a püspök feladata lett volna). A parasztháború bukását követő első, Budán megtartott helytartói káptalan (1515. május 27.) határozatai közt nyomtatékkal szerepel a rendelkezés, hogy ezután „egyetlen barát sem veheti fel, adhatja vagy prédikálhatja a keresztet a helytartó engedélye nélkül...”, ha bárki ellenkezőleg cselekedne, a prelátusok döntése szerint börtönöztessék be” (s következik a vétkes fráterek vallatásának és büntetésének részletes szabályozása). Mindez, kiegészítve némely elbeszélő forrás (főként Taurinus, Bartholinus és Tubero) információival szerzetes, sőt „szökött szerzetes” keresztes hadnagyokról, nem alaptalanul vonta maga után a *s e j t é s t*, hogy az obszerváns ferenceseknek valami szerepük lehetett a kereszteshad szervezése körül, sőt később, a parasztháborúban is.⁷ E sejtés még határozottabbá vált, miután a parasztháború készülő ok-

⁵ Pl. Bernardino d'Aquila krónikájában („... quidam asserunt, scilicet quod observantia nostrae familiae a vicaria Bosnae sumpsit exordium”). HOLZAPFEL: i. m. 165.

⁶ KARÁCSONYI: i. m. II. köt. 590–609.; HORVÁTH J.: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1944. 202–217.

⁷ „De bello cruciferorum...” c. emlékirat-jellegű megemlékezés a bulla kihirdetéséről KLUCH J. kiadásában: Történelmi Tár UF 6 (1905), 273. — Thuróczy Miklós erdélyi alvajda levele 1514. jún. 7. Déváról: Székely Oklevéltár V. Szerk. SZÁDECZKY L. Kolozsvár 1896. 48. — Leges ecclesiasticae regni Hungariae. Ed. I. BATTHYÁNY [a továbbiakban: BATTHYÁNY]. Tom. III. Claudipoli 1827, 668. — Mindazonáltal a ferencesek kiemelkedő

levéltára jóvoltából teljes szövegükben ismertté váltak Bakócz érseknek a keresztes hadat felüggesztő, majd végleg visszavonó parancsai (1514. május 15. és 24.), mert belőlük egyrészt kiviláglik, hogy a keresztpredikáció biztosai (*commissarii*) Budán és Pesten, valamint Erdélyen kívül országszerte az obszerváns ferencesek voltak, másrészt hogy a május dereka táján már az ország különböző vidékein érlelődő lázongásokban, forrongó *conventiculumok*on a szabálytalan és „hamis keresztpredikátorok” sorában, a vezérszónokok közt kiemelkedő szerepet játszottak bizonyos „aposztata” és kiátkozott” szerzetesek.⁸ Ugyanakkor azt is tudtuk, hogy legalábbis Budán és Pesten éppen a ferencesek kaptak megbízást az érsektől a bulla végleges visszavonásának érvényesítésére, s a felháborodott tömeg május 25-én részben az obszervánsok budai Szt. János kolostora előtt tüntetett.⁹ A kép azonban mindezek ismeretében is hézagos, a képlet ellentmondásos. Nem kevésbé ellentmondásos a képlet, ha a reformációra gondolunk. Elegendő itt csak utalni arra, hogy egyrészt köztudomásúan az első reformátor nemzedék legkiemelkedőbb alakjai, irodalmi képviselői (Szkárosi Horvát, Sztárai, Kopácsi és mások) korábban obszerváns ferencesek voltak, vagy sejtjük, hogy azok voltak (pl. Ozorai), másrészt a korai időkben éppen a ferences obszervancia volt a reformáció legkombattánsabb ellenfele.

Van-e valami összefüggés e két, mindeddig részleteiben csak hiányosan ismert, inkább csak sejtett körülmény közt, hogy obszerváns ferences szerzeteseknek (sejthetően részben a rend „aposztatáinak”) szerepük volt a parasztháborúban, majd két-három évtized múlva ugyancsak ferences „aposztata” a reformáció első élharcosai? E kérdésre természetesen csak akkor adhatunk választ, ha magáról e szerepről részleteiben és forrásszerűen valami többet tudunk mondani az eddig ismertnél, s netán felvillan valami abból a mögöttes eszmei háttérből is, ami esetleg éppen a két jelenség „közös nevezőjét” képezi. A kérdés jelentősége eszmetörténeti szempontból nyilvánvaló. Mindeddig úgy tudtuk, hogy a kései középkor vallási krízise és útkeresése a nyílt eretnek áramlatokon — elsősorban a huszitizmuson — kívül Magyarországon mindenek előtt a *devotio moderna* kontemplatív misztikája formájában jelentkezett, aminek a jelek szerint főként a pálos rend volt a hordozó közege.¹⁰ Hogy a misztika egyéb formája vagy a spiritualizmus (amelynek hagyományai viszont Európa-szerte par excellence a ferences rendben gyökereztek) számottevő áramlatként jelen lett volna a középkor végén, mindeddig nem volt ismeretes. Holott ez utóbbi éppen azért érdemel figyelmet, mert a nehézkedési erő, hogy a devóció új formája szociális dimenzióba forduljon át, éppen ebben rejlett. Valójában persze itt is voltak már némi nyomok. Kardos T. mutatott rá Petrus Ulivi (Olivi) *Apokalipszis-kommentárjának* valószínű szerepére a magyar parasztháború ideológiája hátterében. Ugyancsak ő hívta fel a figyelmet a pálos krónika ama információjára, hogy a parasztháború legkiemelkedőbb alvezére és egyéb források szerint legjelentősebb ideológusainak egyike, Lőrinc pap közeli kapcsolatban

szerepét sem KARÁCSONYI J. sem MÁRKI S. (Dósa György. Bp. 1913) nem vette észre. Újabbán jó intuícióval mutatott rá az 1515. évi konstitúciók sejthető hátterére NEMESKÜRTY I.: *In signo crucis. Ferencesek és világi papok az 1514-es parasztháborúban. Vigília* 37 (1972), 595–599.

⁸ Az oklevéltár FEKETE NAGY A. gyűjtése és előmunkálatai alapján ÉRSZEGI G., KENÉZ GY. és SOLYMOSI L. szerkesztésében készen áll és kiadásra vár. Itt kerül közlésre teljes szövegében először a május 15-i (Kassa v. lt. Suppl. H. 300); és május 24-i (Leleszi kápt. orsz. lt. A. a. 1514, 11. és Dl. 82 401.) két döntő jelentőségű oklevél is. A kézirat használatáért e helyütt is köszönetet mondok. — Az itt körvonalazott forrásbázis alapján hangsúlyozta már az obszerváns ferencesek fontos szerepét a keresztes-toborzásban FEKETE NAGY A. kéziratosa monográfiája átdolgozása kapcsán BARTAG.: *Parasztháború 1514-ben* Bp. 1973, 61.

⁹ Az *Ain groß wunderzaichen* ... c. több kiadásban (Augsburg, Nürnberg, München 1514. jún.—júl.) ismert röplap első részében, amely egy Budáról írt május 25-i levél szövegét tartalmazta fenn.

¹⁰ MÁLYUSZ E.: A pálos rend és a *devotio moderna*. BpSz 266 (1944), 95–100.; Uő.: A pálos rend a középkor végén. Egyháztörténet 1945, 1–53.; uő.: i. m. (1. jz.), 264–274. — KARDOS T.: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 347. sk.

állt a kápolnai pálos kolostor egyik szerzetesével *propter illius probitatem*, s e *probitas* mögött alighanem közös misztikus-devóciós elvek húzódnak meg.¹¹ A kapcsolatot a pálos misztikával kétségtől alátámasztani látszik az a körülmény, hogy a kommentárok egy középkori kézírata pálos kolostorból került az újabb korban az Egyetemi Könyvtárba, másfelől azonban tudjuk, hogy Petrus Olivi tanai elsősorban a ferences spiritualizmus vezérgondolatai voltak. Mindenesetre e téren is akkor mondhatunk ki valami határozottabb sejtést, ha magáról Lőrinc pap személyéről többet tudunk meg a ma közkeletű nézeteknél.

Még mielőtt a részletekbe bocsátkoznánk, néhány szót általánosságban a ferences obszervancia jellegéről. Ha a ferences rend története jóformán a kezdetek óta meg-megújuló belső hasadások története (egy ilyen hasadás terméke maga az obszervancia is), annak magyarázata az irányzat természetében rejlik. A mozgalom kezdetől fogva egyszerre irányult az egyház belső, spirituális megújítására és az egyház már alapjában nem spirituális jellegű autoritásának megvédésére. A kettős cél nehezen volt összeegyeztethető, míhelyt a rend betagozódott a „világba” és szükségképpen kezdett elfordulni a „Krisztusi szegénység” elveitől. Mindig akadtak csoportok, amelyek az ellentmondást felismerték, s a spirituális alapvetet hangúlyozva előbb-utóbb szükségszerűen szembekerültek az egyház világi autoritásával, magával a pápai hatalommal; ahogy irányzattá erősödtek, úgy vezettek el nézeteik „eretneknek” minősülő tanokhoz és váltották ki az inkvizíció fellépését. Két ilyen jelentősebb áramlatot ismer a rend középkori története: az önmagukat *spirituales* néven nevezők mozgalmát az 1270 körüli időktől az 1316–18-ban bekövetkezett bukásig (eszmei forrásuk főként Gioacchino da Fiore tanítása volt) és a spiritualizmus újra fellángolását a *fraticelli*-mozgalomban a XIV–XV. század fordulójá után (akkor már elsősorban Petrus Olivi tanai alapján). Az *observantia* viszont olyan sajátos reformmozgalomként teljesedett ki a XIV. századi kezdetek után a XV. században, amely egyidejűleg vette fel a küzdelmet a konzervatív konventualizmus és a radikális (eretnek vagy kvázi-eretnek jellegű) spirituális áramlatok ellen, egyfajta „mérésékelt spiritualizmus” eszmei talaján. Részben itt van sikereinek titka is, de itt rejlik az a feloldhatatlan ambivalencia, ideológiai billenékenység is, ami a mélyben végigkísérte a mozgalmat, hiszen az egyensúly szükségképpen labilis volt, az obszervánsoknak szüntelenül küzdeniük kellett a saját soraikban jelentkező — hol ebbe, hol abba az irányba mutató — divergens áramlatokkal szemben is.¹² Ez a jellegzetes eszmei „balance”-keresés jellemzi a magyar obszervanciát is első irodalmi termékétől, a Jókai kódextól kezdve — mint látni fogjuk — Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát tevékenységéig. Hogy azonban az egyensúly (bizonyos jelek szerint nem előzmények nélkül) éppen az 1510-es években határozottan megbillent, s vezetett el 1514 fejleményeihez, másrészt kihatott — feltehetően — a reformációig, azt éppen az alábbiak hivatottak bemutatni.

Az előljáróban feltett kérdések megválaszolásához, valamint némely eddig is ismert (részben ismeretlen vagy figyelemben nem részesített) jelenség összefüggésének felismeréséhez jórészt az Országos Széchényi Könyvtár egy kódexe adja meg a forrásszerű alapot.¹³ E kódex a magyar obszerváns ferences rendtartomány belső írásos ügyvitelét szolgáló formuláskönyv, amelyet jórészt Dézsi Balázs helytartó jegyzője szerkesztett egybe legkésőbb 1515–17 közt a budai

¹¹ MTA II. OK. 5 (1954), 167–168.; Uő.: i. m. (10. jz.) 386.

¹² Vö. HOLZAPFEL: i. m. (2. jz.), kül. 41–45., 62–66. 80. sk. — HEIMBUCHER, M.: Die Orden und Kongregationen der Katholischen Kirche. I. köt. Paderborn 1933³, kül. 697–705. 711. sk. A fraticellikre ÖLIGER, L.: Documenta inedita ad historiam Fratricellorum spectantia. Archivum Franciscanum Historicum 3–6 (1908–1913) kötetiben.

¹³ OSzK, Cod. lat. 432. Eredeti címe nincs. A BARTONIEK E. által adott cím: Formularium in usum Ordinis Fratrum Minorum regularis observantiae in Hungaria [a továbbiakban: *Formularium*]. Vö. Codices manu scripti Latini. I. Codices Latini Medii Aevi. Bp. 1940. 388–390. A kódex a XVII–XVIII. század fordulójá körül — mint két bejegyzés mutatja — még a szerzetesek birtokában volt, de hamarosan feltehetően magánkézbe került (a gyöngyösi levéltárba már nem jutott el), lappangott, míg 1934-ben a könyvtár egy antikváriustól meg nem vásárolta (OSzK. Növ. Napló 1934/5.). Így érthető, hogy nem használhatták azt már sem a XVIII. századi — részben kézíratos — rendtörténetek írói, sem Karácsonyi J.

konventben (majd munkáját többen kiegészítették 1525-ig) oly módon, hogy a mintadarabokat a konvent sekrestyéjében őrzött levéltárból válogatta ki, s tartotta fenn ezáltal — egyéb másolatok és alkalmi feljegyzések mellett — 188 oklevél és irat többé-kevésbé ép másolatát. Ezek közül 99 datált vagy datálható, s csaknem kilenc tizedük az 1509—1517 közti évkörből — Pécsváradi Gábor és Dézsi Balázs helytartósága idejéből — való, ami egyéb körülményekkel együtt nagymértékben valószínűsíti, hogy a formulárium első szerkesztője e helytartók jegyzője volt, s személyében alighanem azonos azzal az Ivanicsi Istvánnal, aki utóbb a rendi krónika (*Cronica seu origo fratrum minorum de observantia in provinciis Bozne et Hungarie*) 1510—1533. éveket felölélő folytatását írta meg. A kódex szövegeinek nagy része önmagában persze csak „nyersanyag”, minthogy a tartalmi vonatkozások jelentékeny hányada a formulás célzat mögé elrejtve, többségében évszámok és nevek nélküli lappang a kéziratban. Ezek kifejtése révén viszont váratlanul igen becses, mindeddig ismeretlen forráscsoporthoz jutunk, mert ilyen módon a formulárium mögül előbukkan egy — jóllehet csak többé-kevésbé ép — egykorú és hiteles másolati könyv, illetve leveleskönyv, amely főként az 1510-es évek fejleményeibe enged bepillantást. A szövegek némely vallomását már kamatoztattam a parasztháború ideológiáját tárgyaló tanulmányomban.¹⁴ A kódex részletesebb analizisét (a keletkezés körülményeinek, időpontjának, szerkesztőinek meghatározását, szerkezetének és tartalmának ismertetését) más helyütt végeztem el, egyszersmind kísérletet téve arra, hogy az 1514. évi parasztháború több lényeges mozzanatának forráskritikai revíziójával összefüggésben a kézirat ide vágó tanúságát dokumentált formában értékesítsem, tehát részleteiben bemutassam a ferences obszervancia szerepét a parasztháborúban.¹⁵

E helyütt tehát elegendő a továbbiak szempontjából legfontosabb eredményeket és következtetéseket röviden összegezni.

Ami a keresztshad szervezését illeti, immár birtokunkban van annak a körlevélnek a szövege, amellyel a helytartó (Dézsi Balázs) mozgósította az összes örkerületet a bulla kihirdetésére és a keresztstoborzással kapcsolatos teendőkre Bakócz érsek megbízásából. Birtokunkban van az egyes örök megbízólevele is a keresztprédikátorok számára.¹⁶ Az obszerváns rendtartomány mozgósítása nagy valószínűséggel 1514. április 25-én — a Dózsa kinevezését követő napon — következett be. Az eredmény hamarosan, mintegy két héten belül mutatkozott: a Pest melletti (Rákos mezei) táborban néhány százzal 15 000 főre gyarapodott a keresztsek létszáma, s rohamosan meggyorsult a gyülekezés a különböző vidéki toborzó központokban is. Az eredmény azonban valami egészen más volt, mint ahogy az érsek és a ferences helytartó elképzelte. Bakócz már a május 15. előtti napokban Esztergomba érkező hírekből és panaszokból értesült, hogy az ország különböző vidékein (*in diversis regni Hungarie partibus*) „hamis” és ellenséges keresztprédikátorok (*pseudo, iniqui et falsarii predicatores*) izgatják a népet, „gyűléseket” tartanak, ahol az egybegyűlt paraszti keresztseket a földesúri cenzus, a királyi dika, általában a szolgálattelátások, sőt a felsőbbségnek való engedelmesség megtagadására (*obedientiam superioribus denegare*) szólítanak fel, az adószedők és földesúri tisztviselők megölését követelik, általános lázadás, *seditio* érlelődik, már meg is kezdődtek a támadások az udvarházak ellen. Az izgatás részben szerzetes aposztatáktól indult ki, akik máris kiátkoztattak (*per apostatas et excommunicatos, ab apostatis cuiuscunque ordinis religiosi...*).¹⁷

Az a kép, amely a történeti irodalomban és köztudatban mindmáig élt a parasztháború kezdetéről, nem egyéb, mint a forráskritikát nélkülöző, a kései hagyománytorzulást követő ötlet-szerű kombináció eredménye. Az elsődleges és hiteles források mit sem tudnak arról, hogy Dózsa

¹⁴ SZÜCS J.: Dózsa parasztháborújának ideológiája. Valóság 15/11 (1972), 12—39.

¹⁵ SZÜCS J.: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. LK 43 (1972)

¹⁶ Formularium f. 92—92v, 94. és 102v—103. Szövegük kiadása SZÜCS: i. m. (15. jz.) Függelék 1, 2. sz.

¹⁷ Vö. 8. jz.

már egy forrongó had élén vonult volna el Pest alól, s Ceglédén „meghirdette” volna a felkelést; valójában Dózsa már napokkal május 15. előtt táborát bontott, s kezdetben még csakugyan a török ellen vonult, a főhadban az elégedetlenség fokozatosan bontakozott ki — nem függetlenül az országos fejleményektől — már a T i s z á n t ú l, főként Békés és Gyula környékén, május negyedik hetében, s vezetett el a Maros vidéki fejleményekig, a döntő fordulatig (május 28.), amikor Dózsa csakugyan meghirdette a nemesség elleni háborút.¹⁸ A felkelés energiái ekkor már csakugyan — mint az érseki oklevélben áll — „az ország különböző részein” megérlelődtek, sőt, nagyjából körvonalazható négy olyan vidék, forrongó góc, ahol az elégedetlenség (az érsek parancsában emlegetett „gyűlések” eredményeként) má r m á j u s 15. e l ő t t, de legkésőbb május 20. körül forrpontra jutott. Az egyik Abaúj és Zemplén megye tájéka, egyik pólusában Szikszóval, a másikban Sárospatakkal; a másik Békés és Bihar határvidéke, két pólusában Gyulával és Váraddal; a harmadik Csanád környéke; végül a negyedik a Duna—Tisza közének alsó része, Bodrog és Bács megye.¹⁹ Ami e regionális megoszlásban feltűnő: valamennyi forrongó góc egybeesik az obszerváns ferences rendtartomány egy-egy jelentős kolostorával. Szikszó mellett ott volt az abaújszántói, a másik pólusban a sárospataki rendház; a másik vidéken a gyulai és a váradi, lentebb a csanádi kolostor; végül a Duna mentén a rendházak sora a Bodrog megyei Kölyüdtől Pécsvárad környékéig, Kabolig. Az említett kódex fenntartotta Dézsi Balázs helytartónak egy rendkívüli biztost kinevező rendeletét, amely szokatlan, mintegy statáriális jogkörrel nevezi ki a biztost a szerzetesi életet „meggyalázó és befeketítő bűnök” kivizsgálására, mindennek a rendből való „kinyesésére és a bűnösök méltó fegyelmezésére”, sőt „legvégső büntetéssel való sújtására”. A kinevezés biztonsággal 1514 májusa és augusztusa közé keltezhető, a „karóhordozó” keresztetek felkelése, *veruferorum truculenta rabies* idejére, s a j e n ő i é s p a t a k i örkerület területére szól.²⁰ Az előbbibe tartozott a gyulai, váradi és csanádi, az utóbbiba a szántói és pataki kolostor. Ugyanakkor a fegyelmi vétségek kivizsgálását már augusztus 15. után folytató általános vizitációs eljárás keretében éppen az ú j l a k i örkerületre vonatkozó kinevező levél ismeretes.²¹ Ide tartoztak az említett Duna melléki kolostorok. Az obszerváns ferences *vicaria* területi beosztása szerint íme, pontosan azok a vidékek állnak előttünk, ahol egyéb források tanúsága szerint a parasztháború, helyi kezdeményezésekből, már május dereka táján megkezdődött. Ez a feltűnő egybeesés már nem lehet a véletlen műve.

A rendtartomány előjárósága természetesen a világi és egyházi kormányzat fordulatait követte. Ahogy április 25. körül a kereszties had szervezésével, egy hónap múlva, május 24-én a felkelő had feloszlásával is az obszerváns helytartót bízta meg az érsek. Dézsi Balázs rendkívüli biztost nevezett ki a budai konventbe a zavargások lecsendesítésére.²² Kódexünkben megvan egy keltezetlen feljegyzés másolata is (datálása bizonytalan, lehetséges, hogy már az alább említendő augusztus 15-i gyűlés után kelt), amely azt szabályozza: miképpen kell letartóztatni és börtönbe vetni a rend minden aposztatáját (*apostatam nostre religionis*), a vizsgálat után az *apostasia* miképpen jelentendő a helytartónak, — „hogy ne engedjék az illet többé szerte kószálni és rosszat rosszra halmozni”.²³ Mindez szervesen egészíti ki a Bakócz májusi rendeleteiben emlegetett „apostata” keresztprédikátorok szerepét. Egy emlékiró is kiemeli a kezdeteknél a szerzetesek tevékenységét, akik számára „a *religio* (itt: „szerzetesség, regula”) gyűlöletes és undorító volt”.²⁴

¹⁸ Már BARTA G. több forrásszerű megfontolás és a menetidő reális kiszámítása alapján május 9—10-re tette Dózsa kiindulását Pest alól, s hangsúlyozta a nagylaki fordulat jelentőségét (8. jz. i. m., kézirat 70—76, 84—88, 96 sk.) A kérdés forráskritikai elemzését l. SZÜCS: i. m. (15. jz.), kül. 65—84. jz.

¹⁹ Részleteiben vö. SZÜCS: i. m. (15. jz.), kül. 86—96. jz.

²⁰ *Formularium* f. 14v—16v. Vö. SZÜCS: i. m. (15. jz.), 104. jz. és Függelék 4. sz.

²¹ *Formularium* f. 67v—68v.

²² *Formularium* f. 111v. Szövegkiadás: SZÜCS: i. m. (15. jz.) Függelék 3. sz.

²³ *Formularium* f. 72. Szövegkiadás: SZÜCS: i. m. Függelék 5. sz.

²⁴ *A De bello cruciferorum* ... c. kéziratban (l. 7. jz.), 273.

Az *apostata* szűkebb értelemben a rendi fegyelmet áthágó, előjáróinak nem engedelmeskedő, a kolostorokat elhagyó, „kóbor” szerzetes megjelölése volt,²⁵ tágabb értelemben — mint alább látni fogjuk — ez volt a megnevezése a ferences fogalmi nyelvben az eszmileg külön utakon járó, misztikus és spiritualista tanokat valló eretnekgyanús, sőt eretnek elemeknek, akik többé-kevésbé nyíltan szakítottak a renddel. Figyelemre méltó most már Taurinus három általánosító megjegyzése. A felkelés kiterjedésének ecsetelésénél a parasztok kapitányai közt kiemeli a „kolostori barátokat” (III, 186), majd alább mint a legtevékenyebbeket a „szökött szerzeteseket” (III, 190—193), Dózsa „beszédének” megszerkesztésénél pedig ezzel indítja a szöveget: efféle lázító beszédeket Dózsa egykor, ifjú korában a „kámzsás barátoktól” hallott (II, 83—87). Ebből természetesen téves lenne azt következtetni, hogy Dózsa csakugyan ezt mondta; maga az *oratio* nem egyéb, mint antik és humanista szövegtörödékekből egybeszerkesztett mesterkélt tákolmány. Mégis van forrásértéke e helynek is, mert szerves eleme az egész „eposzon” végigvonuló propagandisztikus célzatnak, miszerint nem Bakócz érsek felelős a történetekért, ime sokkal inkább okolhatók az obszerváns ferencesek (a „kámzsás barátok”: *cseri barátok*), hiszen e népláztató is tőlük tanulhatott.²⁶

S csakugyan, ha számba vesszük a parasztháborúban részt vett ismert egyházi személyek közül azokat, akik nagyobb seregetestek élén mint kapitányok, „keresztes hadnagyok” harcoltak, ezek egy-két kivétellel: szerzetesek. Mihály barátot a bukás után a fővezérek sorában, Dózsa György, Gergely és Lőrinc pap neve mellett emlegették, mint a legfőbb nyolc seregetest egyikének parancsnokát: Bács, Baja vidékén, majd a Szerémségben vezette a harcokat, s július utolsó napjaiban Budán végezték ki. Egy másik fontos hadművelleti területen, a Debrő körüli harcokban egy Márton nevű szerzetes volt a kapitány. Ung megyében, Kapos mezőváros környékén ugyancsak egy szerzetes „izgatta a paraszti népséget a nemesség ellen”. Egy dunántúli, Tolna megyei sereg kapitányáról azt is tudjuk, hogy e g y k o r i szerzetes (*un capo, stato frate*), azaz „apostata” volt.²⁷

Külön figyelmet érdemel Dózsa legkiemelkedőbb alvezérének, Lőrinc papnak a személye, akinek alakja körül a későbbi hagyománytorzulás és téves identifikációk folytán éppannyi zavar mutatkozik, mint a parasztháború nem egy fontos mozzanata és a forráskritikát nélkülöző mesterséges motívuma esetében. Téves és tarthatatlan az az ötletszerű azonosítás, amely alakját egybeolvasztotta egy Mészáros Lőrinc nevű, Abaúj vidéki keresztprédikátorával.²⁸ Minden további elképzelés alapja — úgy ahogy Márki S. nyomán ma a köztudatban él — Istvánffy Miklós *Magyar törtéridejének* elbeszélése a XVI. század utolsó éveiből. Csakhogy Istvánffy Lőrinc papra vonatkozó vélekedései valamennyi mozzanat esetében nemcsak feltűnő módon eltérnek az ő s s z e s t ő b b i forrás információitól (ide értve az összes korábbi elbeszélőket is), hanem közelebbről tekintve minden egyes vonatkozásban pontosan tettenérhető, hogy Istvánffy milyen félreértések és mesterkélt kombinációk révén keverte össze Lőrinc pap alakját a hagyományban és írott forrásaiban megőrzött m á s papkapitányok személyével és szerepével, s teremtett ezáltal máig kiható zűrzavart a parasztháborúnak e kulcsfontosságú főszereplője személye körül.²⁹ A valóságban Lőrinc pap nem volt jelen a kezdeteknél, a pesti táborban, s nem volt „ceglédi pap” (legfeljebb ceglédi származású), hanem Békés és Gyula vidékén csatlakozott

²⁵ KOLLÁNYI F.: Magyar ferencrendiek a XVI. század első felében. Száz 32 (1898), 816.

²⁶ A *Stauromachia* információi az események lefolyására, összefüggéseire nézve többnyire használhatatlanok, de egy-egy motívuma, betéte — a szövegkontextustól és tartalmi összefüggésektől elvonatkoztatva — hiteles emléken alapul. A Dózsa „beszéd” forrásaira: CSÁSZÁR Z.: A *Stauromachia* antik és humanista forrásai. Bp. [1937], 15—17. — Taurinus művének reális megítélésére V. KOVÁCS S.: A Dózsa-háború humanista eposza. ItK 63 (1959), 451—473. — Vö. SZÜCS: i. m. (14. jz.), 36—37.

²⁷ A részletekre l. SZÜCS: i. m. (15. jz.) kül. 109—114. jz.

²⁸ Erre rámutatott már FEKETE NAGY nyomán BARTA G. i. m. (8. jz.), 112—113

²⁹ Minderre bővebben, a vonatkozó forráshelyek kritikájával lásd SZÜCS: i. m. (15. jz.), 115—134. jz.

Dózsa főhadához május 24–25 körül, éspedig nagy valószínűséggel annak a 2000 főnyi parasztseregnek az élén, amely közvetlenül ezt megelőzőleg május 22-én (esetleg már május 15-én) Váradtól két mérföldnyire megvívta a parasztháború első győztes csatáját. Itt, a „Körös és Maros közt” (mint még Istvánffy elbeszélésében is fennmaradt a valós emléktörődék), azaz Gyula és Nagylak közt játszotta Dózsa oldalán azt a fennradalmasító szerepet, amelyet a hagyomány személyéhez kapcsoltnak megőrzött, majd vezette június–július folyamán a bihari, később Erdélybe is átnyúló küzdelmeket. A leghitelesebb forrásokból kikövetkeztethető minden körülmény mellett szól, hogy Lőrinc pap váradí ember volt, s minthogy a források nagyobbik része egyszerűen csak „papnak”, némelyek azonban szerzetesnek mondják, nagy valószínűséggel éppúgy, mint dunántúli sorstársa (*un capo, stato frate*), egyike volt a ferences obszervancia „apostatainak”.³⁰ Ezt támasztja alá két látszólag jelentéktelen, de annál többet mondó motívum. Székely István tartotta fenn Lőrinc pap „nagybotú” jelzőjét. A kolduló obszerváns szerzetesek felszereléséhez tartozott vándorlásuk idején a kolduló bot (*baculum*), s éppen az 1515. évi helytartói káptalan, amelynek egy sor fegyelmi intézkedése az elmúlt évi parasztháborúval függött össze, az önkényes keresztpredikációt eltiltó rendelkezést közvetlenül megelőzően mondta ki: a *baculumok* a jövőben ne legyenek „oly szabálytalanul nagyok”; ha bárki ilyet készít, nyerve el büntetését, s a meglevők is vétessenek el. A másik körülmény, hogy midőn Kolozsvárott, kivégzése előtt Lőrinc papot megmotozták, az oltáriszentséget találták nála.³¹ A vándorpredikációra és misézésre *ad contratas* kivonuló obszerváns „cséri barátok” hordták így magukkal kámsájuk alatt az oltáriszentséget. Mindennek fényében némileg más megvilágításba kerül a *Vitae fratrum Paulinorum* kétségtelen hitelű adata is: a „látogatások” a közeli kápolnai pálos kolostorban megelőzhatték a parasztháborút (azok aligha is fértek volna bele Lőrinc pap 1514. június–augusztusi viharos és mozgalmas tevékenységébe), a Kardos T. által joggal megjegyzett misztikus kontempláció tehát a parasztháború eszméi előzményeinek tartozik.³²

A parasztháború nyolc kiemelkedő hadműveleti színtere közül háromban (Bihar, Bács és a Szerémség, Heves) szerzetesek voltak a parancsnokok, két szerzetes mellékhadszíntereken (Tolna, Ung) vezette a felkelőket. Őket ismerjük. A többiek, a kisebb szereplők névtelenek. De hogy léteztek, arra a további fejlemények engednek következtetni.

A bukás után néhány nappal, 1514. augusztus 15-én az obszerváns ferences rendtartomány előjárói rendkívüli gyűlésre jöttek össze. A legfőbb, sőt alighanem egyetlen tárgykör a rendtartomány helyzetének általános felülvizsgálata volt. E célból vizitátorokat rendeltek ki valamennyi örkerületbe, hogy azokat *tam in capitibus, quam in membris* vizsgálják meg, megdicsérve a dicséretes dolgokat, de kiigazítva mindazt, ami „a jótól elfordult”, az enyhébb *excessusok* esetében maguk szabjanak ki büntetést, a súlyosabb ügyeket viszont az 1515 pünkösdjére kitűzött káptalanra terjesszék fel. Minthogy az iratanyag másolata együtt van az említett kódexben, részleteiben ismerjük a „bűnök” kivizsgálására irányuló vizitáció lefolytatásának szabályait.³³ A kérdőpontok jegyzékében, amelyekre a vizsgálat irányult, egyebek közt ilyen esetek szerepelnek: „jel vagy tett által szembetűnő, nyilvánvaló bosszú”, „gyalázkodó gáncsoskodás”, „tiszteletlenség az előjáróval szemben”, „súlyos testi bántalmazás vagy fenyegetés”. A súlyos és rendkívüli bűnök (*peccatum grave et enorme*) jegyzékét minden vizitátor magával vitte Budá-

³⁰ Hogy Lőrinc pap eredetileg valószínűleg váradí ferences szerzetes volt, felismerte már FEKETE NAGY A.; nyomában BARTA G.; i. m. (8. jz.), kézirat 114–115. — A Lőrinc papot szerzetesnek nevező forráshelyek: SZÜCS: i. m. (15. jz.), 135. jz.

³¹ BATHYÁNY: i. m. III. köt. 668. — Szerémi információja Lőrinc pap kivégzéséről: WENZEL G. kiadásában MHH, Scriptores, I. Pest 1857. 70.

³² Vö. fentebb, 11. jz.

³³ *Formularium* f. 67v–76v, 110–111. A legfontosabb darabok: *Modus visitationis* (f. 73v, 75–76v) és *Informacio de punctis importandis* (f. 73–73v). Vö. SZÜCS: i. m. (15. jz.), 142–147. jz.

ra és előterjesztette az 1515. május 27-i káptalanon, ahol is — mint tudjuk — a határozatok félreérthetetlenül visszautaltak az előző év „hamis” keresztprédikátoraira (akik a helytartó engedélye nélkül „vették fel, adták vagy prédikáltak” a keresztet), s részleteiben szabályozták a vétkesek vallatásának és büntetésének módját.³⁴ A vádlottat egy hónapon át tartották vizsgálati fogságban a kolostor börtönében, majd tintát és papírt kapott, hogy leírja vallomását. Ha saját vallomása szerint egyszerűen elítélhető volt, bűne mértéke szerint szabták ki a büntetést; ha az egy hónap elteltével sem vallott, kánoni intést kapott és átadták a világi hatóságnak.

Arra már nincs adatunk, hány obszerváns ferences, s miképpen bűnhődött 1514-es tetteiért. Azt azonban beszélték, hogy Dózsa egyik alvezérének, Balog Istvánnak sikerült Munkács tájé-
kára, s onnan a Kárpátokon túlra menekülnie, ahol is (Lengyelországban?) szerzetes lett.³⁵

Mindezek a fejlemények már önmagukban is mély, belső hasadásról vallanak magán a ferences obszervancián belül, azt sejtetve, hogy aligha csak egy-két szerzetes „excessusáról” volt szó, akik egyéni indítékokból szembekerültek nemcsak saját rendjük hierarchiájával, hanem magával a társadalmi renddel; minden jel szerint többről, egész csoport lázadásáról volt szó. Figyelemreméltó az 1515. évi káptalan meghívólevelének egy részlete. A káptalant a szokásosnál ünnepélyesebben készítették elő, a szavazó atyákon kívül még másokat is Budára rendelt, őrségenként mintegy 25 szerzetest. Minthogy ily módon a legtekintélyesebb fráterek két — három hétre eltávoztak a kolostorokból, az örökhöz intézett rendeletből kicsendül az aggodalom: különösen ügyeljenek a noviciusokra, nehogy elveszítsék a mértéket (*ne insolescant*), nem különben az újonnan felszentelt papokra, a fiatal klerikusokra és laikus testvérekre, nehogy menten fel-támadjanak bennük a „vakmerőség erői” (*ne statim temeritatis reassumant vires*).³⁶ Jegyezzük meg már most: az aggodalom az i f j a k r a vonatkozik.

Tudunk-e valami érdemlegeset mondani a vázolt fejlemények mögöttes háttéréről, előzményeiről, olyan rejtettebb áramlatokról, amelyeknek az obszervánsok 1514. évi szerepe is csak tünete?

2.

Fölöttébb kétértelmű a ferences krónika megemlékezése a parasztháborúról. A szokványos sztereotípiákkal bélyegzi meg Dózsát és a „nemesség ellen dühöngő” köznepet, egyébként azonban főként a k ö l c s ö n ö s pusztításokat ecseteli, amikor pedig ahhoz a ponthoz ér, hogy „nemcsak világi papokat, de sok szerzetest is nyomorultul megölték, némelyeket tűzön megégették, másokat karóba húztak, megint másokat megcsönkítettek és darabokra kaszaboltak” — e mondat félreérthetetlenül a nemesi bosszúnak áldozatul esettekre vonatkozik!³⁷ kétértel-

³⁴ BATTHÁNY: i. m. III. köt. 668—669. — *Formularium* f. 50v—51. Szövegkiadás
SZÜCS: i. m. (15. jz.), *Függelék* 6. sz.

³⁵ Szerémi emlékiratában (31. jz.), 70.

³⁶ *Formularium* f. 79v—80.

³⁷ „Multi etiam, nedum presbyteri, sed etiam religiosi, miserabiliter occisi sunt, alii utpote igne combusti et assati, alii palo infixi, alii abtruncati, alii scissi in partes, et principaliter eorum ductor, scilicet Georgius Szekeley dentibus pecuoriorum (!) id est *hayduknak* traditus est lacerandus. . .” *Cronica seu origo*, 286. — E kivégzési módok pontosan egybevágóak azokkal, amelyekkel Budán július utolsó napjaiban több papot és szerzetest látványosan sújtottak (többek közt a Szerémségben elfogott Mihály barátot), s amelyekről több szemtanú részletes beszámolóját ismerjük: Antonio Suriano velencei követ július 29-i jelentését (I Diarii di Marino Sanuto. Ed. N. BAROZZI, G. BERCHET, R. FULIN etc. Venezia 1887 XVIII. 479.), Niccolò de Zuanne augusztus 11-i beszámolóját („Etiam qui in Buda i hanno fato le più gran becharie dil mondo di costoro; e l'altro eri fezeno squartar un prete vivo, et rostino un frate vivo, da poi l'altro zorno justixio tre preti, uno impalo, l'altro su la ruoda, l'altro squarto vivo. . .” I Diarii . . . XIX. 17.), Lev Zdenek augusztus 21-i levelét (Archiv Český 7, 1887, 76.) stb. Lásd e kivégzésekről még: Szerémi (31. jz.), 70. és a budai emlékirat (7. jz.), 274. — Barnabás papot Hajszentlőrincben, Lőrinc papot Kolozsvárott égették meg elevenen.

mű az obszervánsok szerepére vonatkozó összefoglaló megjegyzés is, úgyhogy jóformán lefordíthatatlan: „*In tantis discordiarum seditionumque fluctibus etiam patres et fratres nostri versati sunt in maximis animarum curis et tribulationibus*”. Melyik oldalon „forgolódtak” a fráterek? Melyik féltől szenvedtek „sanyargattatást”? A kétértelmű homály alighanem szándékos, mert hiszen erre egyértelműen nem is lehetett felelni. M i n d k é t oldalon ott voltak ugyanis az obszervánsok, még ha ez természetesen azt is jelenti, hogy a törés pillanatától fogva a szervezet egészével szemben bizonytalannal egy törpe, de annál elszántabb minoritás maradt meg a kereszt immár lázító jelenél.

A ferences obszervancia e mély, belső hasadása nem történelmi talány, hanem látványos kirobbanása lappangó feszültségeknek, amelyeket természetesen a szituáció, az 1514. év katarzisa buktatott felszínre, előzményei azonban ott lappanganak a megelőző években és évtizedekben.

A ferences spiritualizmusban, mint a rend egyetemes történetéből tudjuk, mindig benne rejtett valami mélységes ambivalencia, meg-megújuló hasadások előidézője. A középkori világszemlélet eszmei tekintetben csakis a túlvilág felé volt nyitott, és pedig csakis a kapun, amelyet az egyház mutatott meg az árnyékvilágban botladozó esendő emberi lény számára; e szemlélet zártságán paradox módon kétféle, egymástól távol eső — sőt ellenséges — eszmei irányzat ütött réseket a középkor alkonyán. A reneszánsz és humanizmus az emberi természetet, mint olyat, emancipálta, „naturalizmusánál” fogva azt sugallva, hogy minden, ami természetes, éppen mert a természettől való, erkölcsileg jogos. A későközépkori misztika teoretikus értelemben éppen ellentétes oldalról, „spiritualizmusánál” fogva az emberi természet átszellemlése felől indult ki, de ezt már az itteni, evilági életben vélte megvalósíthatónak, következtésként gyakran gyakorlatilag ugyanoda jutott: az ember (legalábbis a „kiválasztottak”) minden hajlama és kívánsága erkölcsileg jogos. Az aszkézis misztikus és spirituális túlfeszítése a szerzetesi eretnokségekben — például éppen a ferences fraticellizmusban — eljutott a „szabadság szelleme”, a „lélek szabadsága” eszméjéhez, hogy e gondolatkör a népi radikális törekvésekkel érintkezve határozottan az emberi „természet” emancipálása irányába forduljon. Minden eretnokségbe hajló szekta képzeletvilágában egyfelől, a dolgok kezdetén, misztikus előkép gyanánt Ádám állott, de immár nem mint a kegyelem hordozója, hanem a munkálkodó, földműves — tehát a „bukott” — Ádám (a „bukott” emberi természet mint olyan, minden társadalmi és vallási érték végső forrása), a dolgok végét pedig az eschatologikus „kiválasztottság” gondatköre jelölte ki, hogy közbül a radikálizált misztikában (például a huszitizmusban) a föld szegényei, *benedicti rustici* testesítsék meg a közvetítő közeget az Ádám-szimbólum (a természet eredeti egyenlősége) és Krisztus „ezer éves birodalma” (a kiválasztott szegények hatalma) közt. A későközépkori spirituális megalapozású misztikát és a radikális népmozgalmakat eszmei tekintetben rejtett közlekedőedény-rendszer kötötte össze, s rokonította — minden eredendő idegenségük, sőt ellentétük ellenére — a reneszánszsal, mert az eredményt tekintve találkoztak. Mindkettő ugyanazt a struktúrát rombolta, s végső fokon — mindegyik a maga eszközeivel — ugyanazt szolgálta: az ember felszabadulását.³⁸

A spiritualizmus és szociális radikalizmus „közlekedőedény-rendszere” természetesen nem automatikusan működött, főként ha a „mérésékelt spiritualizmus” olyan intézményesített szervezetre gondolunk, mint a ferences obszervancia. A magyar mozgalom maga, mint már 1370 táján első irodalmi terméke, a Jóкаи kódex mutatja, spirituális alapokon indult ugyan, de kinosan ügyelt arra, hogy küzdelmeit egyrészt a konventualizmussal, másrészt a „tévtanokkal” szemben kiegyensúlyozza.³⁹ Hogy azonban a „balance” megtartása nem volt egyszerű, arra nézve már a XV. század utolsó évtizedeiben sokasodnak a jelek. A ferences mozgalom belső

³⁸ Ezekre az összefüggésekre a részleteiben lásd IVÁNKA E. méltatlanul kevés visszhangot keltett tanulmányát: *Renaissance kutatás és teológia*. Theologia 5 (1938), 25–34.

³⁹ KASTNER J.: A Jóкаи kódex és az obszerváns kódexirodalom. EPhK 56 (1932), 203–211. 57 (1933), 58–66.

eszmái repedéseinek kezdeteit Itáliában és másutt, már a XIII. század óta mintegy szeizmográf-ként mindig kisebb csoportok ellenzéki mozgalmi jelzik. Kezdeti fokon rendszerint a reformot keveslők, a rendi hierarchiával ellenszegülők exodusai mutatják a válságot: az ellenzék kirajzik a kolostorokból, a „tökéletesebb” regulát és devóciót keresi kisebb házakban, remeteségekben. A magyar rendtartományban ennek a törekvésnek az 1460-as években mutatkoznak határozott jelei. A helytartó 1462-ben az érsekhez fordult panasszal az előjáróik engedélye nélkül távozó, az országban szerte kószáló és kisebb közösségeket, remeteségeket alapító rendtagok ügyében. Az egyik ilyen kis kolostor a Somogy megyei Igal mellett, egy erdőben létesült. Széchy Dénes érsek el is rendelte kiközösítésüket.⁴⁰ Egy évtizeddel később értesülünk arról, hogy hitehagyott (apostata) ferences szerzetesek rendszeresen Moldvába menekülnek. Mint tudjuk, Moldva volt a menedékhelyük az 1430-as években az inkvizíció elől a magyar délvidékről menekült huszitáknak, akik magukat „az isteni törvény testvéreinek” nevezték, s tanaikat ezidőtájt (1461) írták össze.⁴¹ Laskai Osvát az 1497 előtt írt *Quadragesimale*-ben egy helyen felkiált: „Ó, hányan vannak ilyenek a rendben, akik alázat nélkül engedelmeskednek, s zúgolódva, nem istenre való tekintettel!” Majd mindjárt el is mond egy történetet, amely a magyar familiában esett meg. Midőn egy gárdián a rendi engedelmességre szólított fel egy frátert, az így válaszolt: „Én, szeretett atyám, engedelmességgemmel Krisztus urunknak köteleztem el magam, érette és országáért, de bizony kevesek értik ezt...” Majd a gárdián hallgatási parancsára ekként replikázott: „Vakmerően szólsz, mindig háborgatsz engem”.⁴² A rendi *obedientiával* szembeállított devóció Krisztushoz és „Krisztus országához”: immár az ellenzéki magatartás tartalmára is fényt vet. Ugyanebben a beszédben alább ismét a magyar rendtartományból vett példa kerül elő e bibliai textus kapcsán: „Mert keskeny az út, amely az élethez visz és kevesen vannak, akik megtalálják azt” (Máté 7, 14). „De azok közül is, akik megtalálták, sokan letérnek arról” — fűzi tovább a gondolatot, utalva egy bizonyos Csanádi Benedek fráterre, aki „a keskeny úton gögösen járt”, ezért le is tért arról és apostatált. Hasonlóképpen Hunyadi András „és többen mások”.⁴³ Egy másik beszédmintájában Laskai egy bizonyos szerzetessel példálózik, aki nem volt képes békésen élni a kolostori közösségben, hanem „megfontolván, ahogy a *Vitae patrum*ban áll, vette butykosát és elvonult egyedül lakni”.⁴⁴

Heterogén jelenségek ezek, a remeteség aszkézisének keresésétől a sejthető spirituális ellenzékliségen át a nyílt aposztáziáig és eretnkségig, de közös nevezőjük a középkor-végi vallásosság útkeresése és a rendi fegyelem válsága. Az aposztaták és a „botrányt okozó és erőszakoskodó” barátok ellen különben már az 1500. évi budai helytartói káptalan határozatokat hozott.⁴⁵ A századforduló körüli helytartói *exhortatiókban* visszatérő motívum a belső fegyelmezetlenségek kipellengérezése, noha természetesen a *sed heu, proh dolor!* kezdetű, ostorozó passzusokban sok a sztereotíp elem, s a homályos utalás a „bűnök feketeségére és botrányok elkövetésére”, a „viszályok szítására”, amelyeknek tartalma bizonytalan.⁴⁶ A „bűnök” a szövegek utalásai szerint természetesen többirányúak. A konventualisokhoz való átszökések, a szegénységi foga-

⁴⁰ KARÁCSONYI: i. m. I. köt. 343.

⁴¹ KARÁCSONYI: i. m. I. köt. 380. — Acta Bosnae potissimum ecclesiastica. (Monumenta Spect. Hist. Slav. Merid. Vol. 23). Coll. E. FERMENDŽIN. Zagrabiae 1892. 245–248.

⁴² „O quot sunt tales in ordine, qui indevote obediunt, et cum murmure, non intuitu dei!” ... „Ego, inquit, pater charissime, meam obedientiam vendidi Christo domino pro se et pro regno suo, sed vere pauci hec intelligunt. Sic contigisse fertur in nostra familia Hungarie...” A történet csattanója természetesen, hogy a hallgatásra ítélt ellenszegülő barát visszatért a közösséghez. *Quadragesimale* (Biga salutis). Sermo 19. (Hagenau 1498)

⁴³ „... Sed et qui inveniunt, multi de ea corruunt, sicut bene invenerat frater Benedictus de Chanadino; et quia in arte via superbe incedebat, ideo corruit de ea apostando. Similiter frater Andreas (de) Hwnyad et alii nonnulli”. Uo.

⁴⁴ *Sermones dominicales*, Sermo 85.

⁴⁵ BATTHYÁNY: Leges III. köt. 647.

⁴⁶ Pl. Sárosi Bertalan *exhortatio*jában (1488-i datálására lásd a kódex leírását): „Sed hew, proh dolor! iam plerique ex nobis nihil in suo sanctissimo proposito proficientes...” kezdetű

dalom megszegése, a „belső negligencia az erények gyakorlásában, amely külsőleg botrányt okoz” (1488) — azaz az obszervancia be nem tartása — éppúgy ostorozás tárgya, mint sejtethető törekvések a fentiekhez hasonló szigorúbb felfogásra és misztikus elhajlásra. Ne feledjük, a ferences *obedientiát* mindig kétfelől fenyegette veszély. Egy konkrét vétség azonban már itt is kiemelkedik, különösen Ceglédi Egyed körlevelében (1505), ahol is a helytartó megütközve ítéli el azt a „merészséget”, ahogy némely barátok „a világiak előtt az egyház főpapjait és egyéb egyházi férfiakat, nem különben tetteiket gúnyosan támadják, ezáltal nem egyebet, mint botrányt, civódást és gyűlöletet hintve el”. Ennek és egyéb szabálytalanságoknak az okát a helytartó abban látja, hogy sok barát a helytartói káptalanok határozatait „kevésre becsüli, sőt semmibe veszi”.⁴⁷

A magyar rendtartomány életében aztán az 1510-es évek elején következett be több, eredetében talán egymástól független, de a belső válságot együttesen elmélyítő fejlemény. Az 1510. évi pestis idején terjedtek el két szlavóniai barát „csodás víziói” *de temporibus futuris ac contingentibus in eis*. A szövegkontextus nem hagy kétséget afelől, hogy itt az egész rendtartományban terjesztett (*propalabantur*) misztikus apokaliptikus látomásokról és jóslatokról van szó, amelyeknek társadalmi tartalmuk lehetett, mert a rend krónikása hozzáfűzi: „tartományunk szegény fráterei sok főpap előtt gyűleletessé váltak”.⁴⁸ Ezt követően, Pécsváradi Gábor második helytartósága idején (1511—13) váratlanul megszorodtak az önostorozó (flagelláns) társulatok, ami — mint ugyancsak a rendi krónikából tudjuk — „nem kis ellentmondást váltott ki számos helyen, főként Nagybányán” (itt a polgárok és egyháziak támadtak rájuk), s ami miatt mindenféle vádakkal illették az obszerváns barátokat, „nem kis szorongatásnak téve ki őket”. Ezek az aszketikus társaságok (*confraternitates seu societates verberatorum seu flagellatorum*) a jelek szerint a ferences harmadrendű testvérek gyűlekezeteinek egyik sajátos kiágazásaként működtek, eredetileg az obszervánsok feülgylete alatt. Úgy látszik azonban, hogy misztikus aszkézisük ebben az időben már kicsúszott az ellenőrzés alól.⁴⁹

Mindezzel párhuzamosan magán a szerzetben belül az 1512—13. évben egy ellenzéki csoportosulás határozott körvonalai bontakoznak ki a forrásokból. Az említett Pécsváradi Gábor 1512. évi körlevelében súlyos szavakkal ostorozza bizonyos fiatal, nemrég felszentelt, „hamis barátok rebellióját”, akik „lábbal tiporják” a rendi fegyelmet, nem hajlandók engedelmeskedni előljáróiknak, sőt a reguláknak és parancsoknak „emelt homlokkal nem áthatnak nap mint nap ellenszegülni, vakmerően követve önnön gonosz hajlamaikat”. A helytartó előbb hozzájuk fordul

passzus (*Formularium* f. 18). Hasonlóan homályos egy másik, valószínűleg 16. sz. eleji (Laskai Osvát?) körlevelében: „Sed est, o patres et fratres . . . quod me multum monet, quia plures de nobis sibi manna deesse causantur . . .” stb. „Sed pro dolor! patres mei venerandi, multi nostrum spiritualiter exeunt Egiptum, transeunt mare rubrum, ambulat per desertum . . . sed non intrans terram promissionis”, és így tovább (Uo. f. 27—27v). — Ceglédi Egyednél [1505] a „Doleo denique . . .” kezdetű passzus (Uo. 30v).

⁴⁷ „Perhorreo insuper quorundam ex nostris audaciam, qua . . . coram laicis contra ecclesie prelatos ac ceteros viros ecclesiasticos, necnon ipsorum acta suggilando consurgunt, nonnisi scandala, iurgia ac odia seminando . . .” *Formularium* f. 31. — Később a ferrarai általános káptalan (1509. jún. 8) határozatai közt (ahol is az artikulusok jelentékeny részének magyarázata: „invalescite plurimorum fratrum in diversis provinciis ambitione insolentia et protervia . . .”) „Item predicatoribus caveant a detractionibus et oblocutionibus contra prelatos ecclesiasticos et principes seculares, et similiter fratres ceteri, tam publice quam private.” *Cronica seu origo*, 268.

⁴⁸ *Cronica seu origo*, 271.

⁴⁹ *Cronica seu origo*, 283. Vö. KARÁCSONYI: i. m. I. köt. 369. — A Ferences Levéltárban megvan X. Leó pápa egy 1513. máj. 23-i bullájának másolata, amely megerősíti IV. Jenő egykori kiváltságát mind a harmadrendű házakra, mind e társulatok létesítésére és feülgyletére nézve, amiről a budai gvárdián júl. 20-án külön másolatot készítettett (Középkori oklevelek, 95, 96. sz.) Hogy itt az obszerváns helytartóság önvédelméről volt-e szó, vagy a krónika téved, s a flagellánsok elszaporodása 1513 nyara után, éppen e bulla nyomán következett-e be, nem állapítható meg.

(„Ó, ti megátalkodott fiai az engedetlenségnek...!”), mit gondolnak, elkerülhetik a súlyos büntetést? Majd alább, az egész rendtartomány „botrányairól” szólva visszatér a kérdésre: „De óh, fájdalom! igen sok barát, megromolván élete, botrányosan tévelyeg és elkárhozik; úgy vélik, hogy afféléket, sőt még alantasabb dolgokat engedhetnek meg maguknak, mint aminőket az (említett) bűnös barátoktól látnak gyakorolni, és mind nagyobb a veszély, hogy sokan a tökéletesedés és erények útjáról letérve, ez öntelt barátok botrányos példájától megrontva, vagy egyáltalán levetik szent rendünk öltönyét, vagy nap mint nap letérnek az üdvösség útjáról...”⁶⁰ De jaj annak, aki botrányt okoz! Jobban jár az ilyen, ha malomkövel a nyakán a tenger mélyében süllyed el, mint hogy másokat megbotráncoztatva örök gyötrelmre a pokol mélységére vettetik. Az ilyen ál-szerzeteseket, akik az istenfélelemmel nem törődve „szent rendünket gonosz példájukkal befeketíteni nem átalottak,” atyánk, Szent Ferenc még életében átokkal sújtotta valamennyi barát elrettentésére — fejeződik be a körlevélnek ide vágó passzusa. (Valójában persze nem Szt. Ferencről származtak a hagyományban megőrzött kiátkozások, hanem egy évszázaddal későbbi utódaitól az 1310-es években, akik a spirituálisok mozgalmát zúzták szét.)

A rendi krónikában is megvan a nyoma ennek a mozgalomnak, bár a krónikás a cismontán helytartó Magyarországra küldött általános biztosát, egy Benedictus Benkovich nevű dalmáciai szerzetest állítja be bűnbaknak. E biztos már Dézsi Balázs helytartósága idején érkezett ide, s a tapasztalt szerzetesek tanácsait mellőzve „bizonyos hozzá húzók, sőt hízelgő suttogók, főként fiatal barátok tanácsával élt.” Ezek „sugallatára” különféle káros újításokat akart bevezetni, „fölköltötte hirtelenkedve és *furiose*” tevékenykedett, „különféle fenyegetésekkel” élt és „hasonlóképpen tiszteletlen, és esztelen, nem kevésbé viszályt keltő rendelkezéseket” hozott, általános konfúziót okozva ezáltal a magyar tartomány rendi kormányzatában kiérdemesült atyák körében. Hogy pontosan mi húzódik meg e súlyos, s a rendtartomány régi előjáróságának elítélését visszhangzó minősítések mögött, arra nézve a krónikáról (aki maga is ehhez a régi generációhoz tartozott) kevés konkrétummal szolgál. Ez egyébként általánosan megfigyelhető jelenség a ferences irodalomban és iratokban egyaránt. A szüntelen — s a belső írásbeliségben minduntalan kifejezésre juttatott — félelem a „botrányoktól”, a *scandalum*októl a formulázást mindig valami emelkedett, biblikus homályban tartja. Ezért ritka, hogy a belső viszályokat pontosan nevének nevezzék, különösképpen pedig a „bűnöket” és tévtanokat részletezzék, hiszen ezek léte a kortársak előtt több-kevesebb mértékben amúgy is ismeretes volt, bővebb taglalásukkal pedig a rend előjárói nem kívántak akaratlanul is propagátoraikká válni. (Innen érthető Pécsvárad iménti, 1512. évi *exhortatio*jának súlyos kitételei és dörgedelmei mögött is a szándékos homály, a tartózkodás, nehogy a „tévelygés” pontos tartalma napvilágra kerüljön, midőn a gárdiának a kolostori közösségek előtt felolvasták és *in vulgari* megmagyarázták a körlevelet.) A kortárs krónikáról is csupán odavet egy-két megjegyzést arról, hogy az inkriminált biztos nehézségeket támasztott a prédikátor-kinevezések körül, „a szerzetben még járatlanokat vont maga mellé” és ezek „sugallatára és sugdosására” sok barátot kánoni ítéletekkel és penitenciával sújtott, exemptiókat adott ki a szerzetesek áthelyezésével kapcsolatban, majd elvágja a

„... Sed hew, patres charissimi! dolenda et lamentanda est quorundam falsorum fratrum rebellio, qui post professionem tante virtutis ipsius sanctitatem (ti. *obedientiae*) conculcando dignitatemque parvipendendo nedum inferioribus vel equalibus etiam consentire, sed nec suis prelatibus et superioribus volunt consentire, et quod flebilis est, regule, sacre preceptis et mandatis elata fronte dietim non verentur contraire suas pravas affectiones proprie voluntatis temeritate exequendo... O inobedientie filii contumaces...” stb. Alább (a margón: „*de scandalis*”) „Sed pro dolor! quam multi fratrum vita depravata scandalizati pereunt et dampnantur, putantes sibi ea, vel deteriora etiam licere, que fratres sceleratos vident exercere, et quam amplioris est periculi, multi perfectionis viam aggressi et virtutum in stola constituti insolentiam fratrum exemplis scandalosis depravati, aut omnino stolam sancte religionis egrediuntur, aut in via salutis in dies retrocedunt.” *Formularium* f. 4, 7. — Az *exhortatio* datálására lásd SZÜCS: i. m. (15. jz.), 34. jz.

részletezést: „sok minden egyebet megújított, amit hosszú lenne elősorolni”; figyelmen kívül hagyta a mantovai (1504) és ferrarai (1509) általános káptalanok határozatait is.⁵¹

A krónikáiról beállítása azonban félrevezető. E biztost, mint most már pontosan tudjuk, 1513. május 29-én nevezte ki az itáliai helytartó,⁵² tehát már azután érkezett Magyarországra, hogy az ellenzéki mozgalom, a *falsorum fratrum rebellio*⁵³ belső indíttatásra kibontakozott, sőt részben már elnyerte a rend előjáróságának megtorlását is. Az 1513. május 15-re Visegrádra egybehívott helytartói káptalan ugyanis napirendre tűzte a kérdést és szigorú büntetéseket hozott a pártoskodó, a kolostorokból kiszökdöső rendtagok ellen. Akadtak köztük olyanok is, akiket a gyűlés javíthatatlannak ítélt. E nyugtalan elemeket e gyűlés határozatával kizárták a kolostorokból.⁵⁴ A Magyarországra érkező biztosban tehát minden jel szerint a már meglevő ellenzék talált pártfogóra; e téren nincs okunk kételkedni a krónikás információjában. Benkovich egyébként 1514 májusában visszatért Itáliába, miután a május 1-én (miközben már javában folyt a kereszteshad szervezése) Visegrádon újból összegyűlt atyák felháborodottan tárgyalták meg tetteit és a tőle elszenvedett „méltatlan végzációkat”.⁵⁵ E gyűlésről küldte Dézsi helytartó május 3-án immár nem is első panaszevelését Assisibe, különös súllyal róva fel a biztos által hozott „ítéletek villámcsapásait, amelyek miatt az atyák nem kevésbé voltak felindulva”.⁵⁶

Ezek a belső zavarok és válságok, főként pedig a pártütő, „bűnnel fertőzött” (*scelerati*) barátok *rebelliója*, ellenzéki mozgalma, a fegyelmi ítéletek és kizárások a kolostorokból a parasztháború előestéjén még akkor is figyelmet érdemelnének, ha csak maguk e pusztá tények lennének ismereteseek. A mozgalom belső tartalmára nézve azonban már az eddigiek is nyújtanak annyi támpontot, hogy itt az obszervancia egy szigorúbb felfogása került szembe a rendi kormányzat gyakorlatával, s talált támaszra az itáliai biztos személyében. De a mozgalom belső szellemi tartalmára nézve van némi további, éspedig igen sokat sejtető támpontunk is. Ez idő tájt keletkezett egy másik helytartói körlevél is az örkerületek előjáróihoz, amely egybek közt egy nagyon fontos jelenséget részletez, konkrétan, mint az előbbi. Mint az atyák emlékeznek — fordul a helytartó a *custosokhoz* —, a konzisztoriumban többen felpanasztolták „bizonyos rendtagok vak merőségét, akik azon fáradozván, hogy többet értesenek meg, mint ami helyes, a közösségben a testvérek előtt bizonyos könyveket terítenek ki magyarázatra, szemüveget tesznek fel, s különféle dolgokat nyilvánítanak ki, ami éppen eszükbe jut, oda nem tartozó dolgokban tévelyegnek el, mit sem törődve azzal, ami a

⁵¹ *Cronica seu origo*, 283—284. — KARÁCSONYI: i. m. I. köt. 370. átsiklik e kérdésen, egyetlen rövid mondatral utalva a krónika információira. (A biztos nevét egyébként tévesen „Timótnak” írja, holott az őt kiküldő cismontán helytartó volt Thimoteus Lucensis vagy: a Lucca.)

⁵² Kinevezőlevele: *Formularium*. f. 48—49.

⁵³ *Formularium* f. 4.; alább megismételve: „vestre rebellionis scelus”; uo. f. 4v.

⁵⁴ E gyűlés fejleményeiről egy Esztergomi Imre nevű szerzetes (1516-ban abaújszántói őr) egykorú, 1513-ban megkezdett kézírata tudósított, amelyet korábban a gyöngyösi levéltár őrzött (KARÁCSONYI: i. m. II. köt. 576.). Sajnos, e témánk szempontjából igen fontos kézirat ma sem Gyöngyösön, sem a budapesti Ferences Levéltárban nem található már meg, a rendi krónikával együtt elveszett vagy lappang. Ezért e mozzanatra nézve csak az a szűkszavú információ áll rendelkezésünkre, amit a kézirat utolsó használója közölt: KARÁCSONYI: i. m. I. köt. 370.

⁵⁵ *Cronica seu origo*, 284. — A helytartó május 3-i panaszevelésében (lásd köv. jz.): „Patres reverendi... poterunt... ex horum patrum ad sacrum capitulum missorum relationibus intelligere, quam indignissimam vexationem istic a v[enerandi] patre commissario passi sint...” *Formularium* f. 89v.

⁵⁶ A levél egy iratsoport (f. 87—91v) része, amelyek mind a visegrádi gyűlésen, 1514. május 3-án keletkeztek. Eszerint a biztos egyebek közt azzal is vádolta a magyar obszervánsokat, hogy el akarnak szakadni a cismontán tartománytól; a helytartó ezt tagadja: ha netán ilyen hangok el is hangzottak, „id evenit non nisi ex gestis ipsius patris commissarii, maxime fulminacionibus censurarum indiscretis, super quibus non parum commoti fuerunt nedum prelati, sed etiam alii fratres subditi”. *Formularium* f. 90—90v.

könyvekben írva van, ami inkább a barátok megbotránkoztatását, semmint épülését szolgálja, mivel hogy ez nem szentírásmagyarázat, hanem sokkal inkább szemfényvesztés és a nyugalom megbontása". Ezért a helytartó megtiltotta, hogy bárki, előljáró vagy egyszerű rendtag ilyesmire merészkedjék, hanem „ahogy mindig is szokásban volt rendünkben”, ami magyarázatot igényel, azt előbb olvassák fel a könyvekből, s aztán betűszerint (*ad litteram*) magyarázzák meg. A fiatal barátokat pedig szólítsák fel a részvételre, de magyarázatot fogják rövide, „nem szakítván félbe azt és hosszú kinyilatkoztatásokat téve, mint némelyek szokták tenni, hogy (a magyarázat) ne vezessen el lelkük megzavarodásához és konfúziójához”.⁵⁷

Hogy e probléma ez idő tájt a levegőben volt, arra nézve további információink is vannak. 1512. június 12-én nevezett ki az itáliai helytartó Nápolyban egy olasz szerzetest, Bresciai Márkot (Marcus Brixiensis) a *studia litterarum* magyarországi elmélyítése érdekében lektornak.⁵⁸ A lektort azonban, noha az eredeti kinevezés három évre szól, még mielőtt két év kitelt volna, ugyanarról az 1514. május eleji visegrádi gyűlésről, ahol az atyák a dalmát biztos ellen háborogtak, visszaküldték Itáliába, méltatlankodó levél kíséretében, amelyben Dézsi Balázs tudatta az Assisiben gyülekező atyákkal: „nincs nekünk annyira szükségünk arra, hogy *in subtilibus et argumentationibus* gyakoroltassák a mi testvéreinket, mint inkább arra, hogy a szentírásban (*in devotis scripturis*) és az egyszerűbb tanulmányokban (*in planis scienciis*) főként a gyóntásnál szükséges tudnivalókban (*in casibus consciencie*) oktassák őket, amelyekre sokkal inkább szükségük van.” E célból máris, a jelen gyűlésen kirendeltek néhány lektort, akikre a helytartó ügyel fel; „nem akarjuk tehát, hogy Atyaságtok akár Márk atyát, akár más lektornak hozzánk küldjék; ha majd szükségünk lesz rá, magunk folyamodunk lektorért”.⁶⁰ A rendi krónikában is megvan a nyoma a Márk lektorral szemben támasztott vádagnak, persze a szokott homályos formában: ő is sok „szokatlan” dolgot vezetett be, s „ebből kifolyólag is sokasodott atyáink és testvéreink *tribulatio*ja”.⁶¹

⁵⁷ *Exhortatoria ad custodem* címen. „... Ceterum, quia ut vestra meminit p[at]ernitas, plures in consistorio plurimum mihi conquesti sunt de quorundam fratrum temeritate, qui plus quam decet sapere satagentes, in communitate coram fratribus exponendo extendunt libros, imponunt sibi occularia, declarant varia queque eis occurrentia, oberrant per devia, nihil curando de his, que in libris sunt scripta etc., de quibus fratres scandalizantur potius, quam edificantur, cum hoc sit nedum scripturarum explanatio, quin potius quedam simulatio et silencii fractio. Quare similiter inhihero, ne hoc a quocunque presumatur subdito vel prelato, sed sicut semper consuetum in nostro ordine fuit, ea que exponenda sunt, legantur prius de libris, et sic tandem ad litteram exponantur. Fratres vero iuvenes exponere scripturas in communitate compellatis, obsecro, ut addiscant, exponendo autem, ubi emendandi sunt breviter emendentur, non interrumpendo eorum expositionem, et longam faciendo declarationem, sicut quidam facere asueti sunt, quod non perturbationem et confusionem mentis ipsius vergit expositio.” *Formularium* f. 44v–45. — A szövegben nincs olyan konkrét név, mozzanat, amelynek segítségével keletkezését évhez lehetne kötni, de a „bárki általi újítások” erőteljes tiltása („... nec novitates aliquae a quocunque introduci permittantur” f. 44) legalábbis nagyon valószínűvé teszi, hogy az „újító” Benkovich biztos működése idején (1513–14) keletkezett.

⁵⁸ *Cronica seu origo*, 283.; KARÁCSONYI: i. m. I. köt. 369. A kinevező irat másolata, a teljes dátummal együtt megvan kódexünkben *Obedientia ad studium v[icarii] g[eneralis]* címen, amiből egyébként kiderül, hogy már előtte egy bizonyos „frater Marcus de Salo[na]?” működött lektorként a magyar tartományban: *Formularium* f. 54v. A következő irat társának kinevezése, aki „cum patre, fratre Marco de t in provinciam Hungarie sub eius disciplina” utazik (uo. f. 55). Teljes névformája alább: „frater Marcus Brixiensis lector (uo. f. 90v).

⁵⁹ A kinevező levélben: „ad provinciam Hungarie... te transferas... per triennium permansurus” (f. 54v).

⁶⁰ *Formularium* f. 90v–91. — A következő, 1515. évi káptalan aztán részletesen szabályozta az esztergomi és budai iskolák rendjét, ahol három-három lector adta elő a hét szabad művészetet (*septem artes*), a teológia alapelemeit (*sententie*) és a gyóntással kapcsolatos ismereteket (*casus consciencie*). BATTHYÁNY: *Leges* III. köt. 669.

⁶¹ *Cronica seu origo*, 283.

Aligha kétséges, hogy mindezek a jelenségek valamiképpen közös töről fakadnak és nagyon határozottan egy irányba mutatnak. Az 1514. évi parasztháború ideológiája természetesen több forrásból táplálkozott és több rétege mutatható ki;⁶² egyik domináns alaprétege azonban kétségkívül a khiliasztikus „kiválasztottság” radikálisan értelmezett misztikája volt, amelynek lenyomata ott van magában a Dózsa-féle ceglédi „kiáltványban” (hadbahívó parancsban): a *benedicta gens cruciferorum* centrális eszmei motívumában. Mindaddig inkább a közvetlen forrás volt vita tárgya. Pontosabban, egy nagy valószínűséggel szóba jövő, nagyon is konkrét, írott forrásra, mint említettük, már Kardos T. rámutatott.⁶³ Petrus Olivi Apokalipszis-kommentárjainak misztikája mindenestre közvetlenül, sőt az elképzelhető legközvetlenebb módon illett rá a keresztes paraszthad önmön küldetéséről kialakított képzetre, hiszen Petrus is az „isten jelével” (*signo et caractere Dei*), a kereszttel megjelölt had, „Krisztus új katonái” formájában nevezte meg a „választottak” (*electi*) népét, akik sok szenvedés, türes és megpróbáltatások után hivattak a győzelemre, az „Antikrisztus szektájának” megsemmisítésére. Másfelől közismert, hogy minden szerzetesi eretnység közös ősforrásának, a XII. századi Giocchino da Fiore tanainak továbbélése a ferences spiritualizmus áramlataiban elsősorban a ferences Petrus Johannis Olivi (1248–1298) közvetítésével történt, ő volt a XV. századi fraticellik legfőbb szellemi forrása is. Természetesen lehetetlen forrásszerűen igazolni, hogy éppen Olivi Apokalipszis-kommentárjai forogtak 1514 előtt közkézen, ahogy a pálos közvetítés is csak lehetséges, de nem kényszerítő erejű feltevés; de nem is ez a lényeges. Sokkal fontosabb, hogy az imént számbavett jelenségek együttesen immár kifejezetten markáns vonásokkal rajzolnak körül egy nagy valószínűséggel spirituális jellegű ellenzéki áramlatot a magyarországi ferences obszervancián belül az 1510-es évek első felében, az ifjú generáció, az *iuvenes frates* körében, egy olyan szellemi miliőt és belső válságot, amely a lelki szférából szükségképpen szociális dimenziókba csapott át 1514-ben. Az 1510. év apokaliptikus látomásainak terjesztése, a flagelláns mozgalmak megélénkülése, az 1512–13. évek rendi „rebelliója”, a nyugtalan elemek kizárása a kolostorokból: mindez nyilván összefügg, s közvetlen kapcsolatban áll azokkal a bizonyos „könyvekkel”, amelyek akár Petrus Olivi műveivel azonosak, akár nem, kétségkívül nem a Vulgátát jelentik, hanem alkalmasak voltak misztikus magyarázatokra és „kinyilatkoztatásokra” (főként mert a mozgalom tagjai „többet akartak megérteni, mint ami helyes”!), következésképpen a „nyugalom megbontására és konfuzióra”. Innen a rend előljáróinak makacs és pánikszerű tiltakozása minden magasabb szellemi hatás ellen. Immár szinte előttünk áll az a kör, a nyugtalan, új utakat kereső: az 1512. évi körlevél „hamis barátai”, az 1513. évben a rendből kitaszítottak, akik Bakócz érsek 1514. évi parancsaiban mint „hamis keresztpredikátorok”, „aposztáták és kiközösítettek” tűnnek elő, s akik közül majd a parasztháború szerzetes keresztes hadnagyai — köztük maga Lőrinc pap — került ki. Ők hozták magukkal azt a radikális miszticizmussal értelmezett gondolatot, hogy az isteni kegyelemmel megáldottak már e földön *electorum societatem* alkotnak;⁶⁴ a szerzetesi misztikának ezt az elemét már csak egyetlen mozdulattal kellett átfordítani a keresztesek „áldott népére”, hadseregére. Abból a körülményből, hogy Bakócz érsek egy évek óta feszültségekkel és „botrányokkal” terhes szervezetre bízta a keresztes had

⁶² Lásd SZÉKELY Gy.: A Dózsa parasztháború ideológiájához. Száz 95 (1961), 473–504. és KARDOS T. ide vágó eredményeit (fentebb 11. jz.), legutóbb SZÜCS J. (14. jz.), ahol is a különböző időbeli szakaszok, szerkezeti elemek és rétegek szétválasztására tettem vázlatos kísérletet.

⁶³ Vö. 11. jz.

⁶⁴ Ez a gondolat megvolt egyébként az obszervancia „méréselt spiritualizmusában” is, sőt ott található Dézsi Balázs helytartó 1514. évi buzdító körlevelében is (*Alia exhortatio anni 1514*): „Sit dominus noster Jhesus exhinc benedictus, qui nos dignatus est vocare ad suum servitium. Agnosco siquidem hanc vocationem domini dei esse, quum non ex meritis nostris, sed secundum misericordiam suam de seculi vanitatibus nos eripuit et in *electorum societatem* produxit...” *Formularium* f. 184v. — E körlevél persze még a kereszteshad előtt, valószínűleg tél végén, kora tavasszal keletkezett.

szervezését, logikusan következett, hogy a parasztháború „értelmisége” a kezdetektől fogva, szinte cselekvésre készen ott termett a keresztes gyülekezőhelyeken.⁶⁵

Itt a magyarázata annak az eleddig rejtélyes ténynek, hogy bár Magyarországon afféle szervezeti és ideológiai előkészületek — helyi szervezkedések, „Bund”-ok, „12 pontok” — nem mutatkoznak, mint aminők fél évszázad folyamán megelőzték a nagy német parasztháborút, a parasztháború ideológiája váratlan gyorsasággal és határozott karakterrel épült fel mintegy két-három hét leforgása alatt 1514. május derekától június legeleéig.⁶⁶ Ebbe a háttérbe illeszkedik bele mindaz, amit a ferences obszervancia 1514. évi szerepéről a korábbiakban elmondunk. Az 1512-ben emlegetett *rebellio* eszmei tekintetben előzménye volt az első ízben 1514. május 15-én az érseki parancsban kimondott társadalmi *sedition*nak.

Ugyanebből a háttérből azonban kibontakozik még valami, ami már túlmutat 1514 problémáján, de az imént kibontott jelenségekkel együtt egyszersmind mintegy közrefogja 1514-et. A részben név szerint ismert, részben anonim ferences keresztes hadnagyok mártírhálált haltak (Szerémi káplán ki is mondja Lőrinc pap kivégzéséről: *et sic martirium optinuit*),⁶⁷ a „hamis keresztpredikátorok” névtelen csoportja bizonyos elszennvedte az 1514 augusztusa után kidolgozott és 1515 májusában „kodifikált” börtönbüntetések, magát az ellenzéki áramlatot azonban már nem lehetett elfojtani. Dézsi Balázs helytartó 1516. február 6-án Szántóról kiadott körlevelében van egy igen figyelemreméltó részlet. A szokásos *Sed heu modo!* felkiáltás után ugyan többé-kevésbé megismétli az *exhortatio*kból már a XV. század vége óta honos dörgedelmet: a predikátorok ne ócsárolják a nép előtt a főpapok és egyéb egyháziak életét, hanem ügyeljenek a vétkek és erények taglalásának helyes egyensúlyára, „a vétkek pedig közönségesen (általánosságban) és ne részletezve kerüljenek szóba”; de ezután következik valami, ami a korábbiakban még soha sem nyert említést (s egyáltalán, tudomásunkkal Magyarországon első ízben írták le), nevezetesen hogy ezen túl „az apostoli Szentsek és az egyház gazdagsága ellen se prédikáljatok soha bármit”.⁶⁸ Ne feledjük, Luther fellépése előtt vagyunk egy évvel! Az sem érdektelen, hogy a helytartó közvetlenül ezután a gyóntatókhoz fordul, kiemelve, hogy akadnak olyanok, akik könnyedén és biztosíték nélkül feloldoznak „különféle rendű és méltóságú embereket”, és pedig válogatás nélkül gyakorta saját autoritásukat meghaladó esetekben is, „olyanokat is, akiket az egyház kiközösítés bilincsébe zárt”.⁶⁹ E mondatnak viszont azért van súlya, mert a parasztháború leverése óta mindössze mintegy másfél év telt el. Dereszlyényi Albert időben ezt követő körlevelében (valószínűleg 1518) viszont ismét előtűnnek az „ifjak”, akárcsak 1512–13-ban: különös gondot fordítanak az örök és gárdiának a noviciusokra, mert ennek hiánya okozza, hogy felszentelésük után „tiszteletlenek, lázadók (*rebelles*) és engedetlenek, a parancsokat áthágók, a szerzet rendjét és lelkük üdvét megvetők”

⁶⁵ A „botrányokhoz” járult még a szlavóniai örkerület elszakadási kísérlete. Az e tárgyban az assisii atyákhoz írt helytartói panaszlevél megtalálható kódexünkben (*Formularium* f. 91–91v), ahol is a szövegben csak *custodia* l olvasható, de a címben olvasható erős rövidítés: *Ex parte Sla* + kettős rövidítésjel kétségkívül *Slavoniæ*re oldandó fel, minthogy birtokunkban van X. Leó 1514. júl. 7-i oklevele, amelyet a magyar küldöttek eszközöltek ki, s amely elbeszéli a *custodia regni Sclavonie* „botrányos” kiválási törekvését, kiközösítés terhe alatt megparancsolva annak megakadályozását. Ferences Levéltár. Középkori oklevelek, 98. sz.

⁶⁶ SZÜCS: i. m. (14. jz.), 18.

⁶⁷ Szerémi, 70.

⁶⁸ „... Eam ob rem volo, ne prelatorum et aliarum ecclesiasticarum personarum coram populo carpatis vitam, quincupius... vos exhortor, ut vicia et virtutes, pena et gloria sit concio vestra, vicia tamen semper in communi, et non particulariter sunt proferenda, nec quitquam contra Sedem Apostolicam et ubertatem ecclesiasticam unquam predicetis”. Ferences Levéltár, Középkori oklevelek, 99. sz.

⁶⁹ „... sicut sunt illi [ti. *confessores*], qui facile et sine ulla caucione cuiuscunque status et dignitatis homines hinc variis inde facinoribus plerumque eciam suam auctoritatem excedentibus irretitos indistincte absolunt, illos quoque, quos ecclesia vinculo excommunicationis ligavit. Sed ve hiscemodi confessoribus prodigis...” stb. Uo.

leszenek.⁷⁰ Újabb két évvel később, 1520-ban maga a rend generalis ministere tartott vizitációt a magyar provinciában, s azt tapasztalta, hogy igen sok fráter akad, akik „tökéletesebb obszervancia és szigorúbb élet szellemétől vezetve a nagyobb konventeket és a konventuálisoktól átvett tágasabb házakat otthagya alázatosabb és mostohább helyeket keresnek fel lakásul” és „*in novam quandam reformationem conspirabant*”. Ezeket a többiek „nyakasoknak, pártosoknak, nyugtalan zavargóknak és újítóknak” (*cervicosi, factiosi, perturbatores et novatores*) nevezték, s aggódtak, hogy a rend ismét újabb ágakra hasad szét.⁷¹

Mint tudjuk, ebben az évtizedben már nem a r e n d, hanem az e g y h á z hasadt szét. Maga az obszerváns ferences tartomány az 1520–30-as évektől fogva fokozatos és feltartóztat-hatatlan sorvadásnak indult. A tartományi káptalanok határozataiban egyre több szó esik az aposztatákról (1531, 1533, 1535), s most már megjelenik a „lutheri tévelygés” is a konstitúciókban. Aki ebben bűnösnek találta, egy hónapi börtönbüntetést kap; ha tévtanait visszavonja, szabadon engedik, ha azonban nem, az előjáró tetszése szerint nyeri el büntetését. Ez évben (1535) egy bizonyos *sacerdos apostatát*, Torockói Jakabot nem fogadták vissza, mert már „nincs remény megjavulására”.⁷² Ámde ekkor már egyre inkább kiemelkednek a névtelenségből a ferences „aposztaták”. A reformáció első generációjának nagy nevei az 1530–40-es években, egy Szkárosi Horvát András, Sztárai Mihály, Kopácsi István, Siklósi Mihály: eredetileg mind obszerváns ferences szerzetesek voltak! Ozorai Imre viszont valószínű, hogy ferences volt. S talán az sem érdektelen, ha egy pillantással felmérjük: honnan jöttek és hol tevékenykedtek később. Sztárai és Kopácsi (esetleg Siklósi is) a p a t k i ferences rendházból indultak, talán az előbbi kettő valamelyike volt a kolostor utolsó gárdiánja, mielőtt Perényi magát a házat a protestánsoknak adta. Székely István az Abaúj megyei S z i k s z ó n, majd a környéken (Göncön, Liskán) volt prédikátor. Szkárosi Horvát a v á r a d i rendházból indult, itt írta első versét is (1544), majd a Zemplén megyei Tállyán prédikátorkodott. Ozorai Imre főként B é k é s megyében tevékenykedett. A reformáció legnagyobb s társadalomkritikájában legélesebb költője, Szkárosi Horvát András ugyanonnan indult el, ahol valószínűleg korábban Lőrinc pap volt szerzetes. Egyébként pedig, ha megfigyeljük: ugyanazokat a vidékeket soroltuk fel, ahol 1514. május derekán a parasztháború megindult. Hol van — s van-e — összefüggés az 1510-es évek ferences ifjú generációjának, a *iuvenes fratres*, „rebelliója” és a magyar reformáció első nagy nemzedéke közt? Olyan kérdés ez, amelynek megválaszolását a jövőbeni kutatásokra kell bízunk.

Kérdés, hogy azokat a bizonyos, az említett helytartói körlevélben emlegetett k ö n y v e k e t, amelyekből az 1510-es évek ellenzéke a maga érvtárát merítette, feltétlenül kizárólag csak a szerzetesi misztika „tiltott” irodalmában kell-e keresnünk? Ebben az irányban e pillanatban különben sem tudunk tovább lépni, mert forrásszerű talaj nincs a lábunk alatt. Nem voltak-e olyan közkezen forgó „legális” könyvek, amelyekből kiindulva némi magyarázat és ártélmelés révén a devóciós elmélkedés szociális dimenzióba fordulhatott át? Végül is mindennei fontosabb, hogy — mint láttuk — jelentkezett az a „vakmerőség” (más szóval, a közép-kor alkonyán egyre nyitottabbá váló szellemiség), hogy némelyek nem *ad litteram* böngésztek a szövegeket, hanem az *expositio* igényével és a *declaratio* bátorságával nyúltak hozzájuk.

Nem ismeretlen a kutatás előtt, hogy a századforduló két kiemelkedő obszerváns tudósa, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát prédikációminta-gyűjteményei — ezek a nagyon is „legális”,

⁷⁰ *Formularium* f. 209. — Egyébként a kódexben mintegy másfél lapot foglal el e körlevélben is a főpapság elleni izgatás tiltása (f. 208–208v).

⁷¹ WADDING: i. m. XVI. köt. 121.

⁷² Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. BUNYITAY V. — RAPAICS R. — KARÁCSONYI J. II. köt. Bp. 1904., 469., 474., 482., 508. Lásd még KOLLÁNYI: i. m. (25. jz.), 928–929.

sőt kézikönyvek — át-meg át vannak szöve társadalomkritikai elemekkel.⁷³ Mindedig azonban e téren alig történt több, mint alkalmoszerű és vázlatos tematikai áttekintés, egy-egy hatásos részlet kiemelése (vagy ezek korlátainak hangsúlyozása), fel sem vetve a kérdést: nem rejlenek-e az elszórt elmélkedések és aktuális, „ostorozó” kifakadások mögött valami rendszer elemei, egyfajta teoretikusváz, amely netán e korban sajátosan az obszerváns ferences gondolatvilág tulajdona, s amely eszmei tekintetben esetleg ugyanazt a jellegzetes, billenékenységre hajlamos ambivalenciát mutatja a szociális problematika terén, amit tágabban, az egész mozgalmat illetően már részleteiben láthattunk? Más szóval, nem rejlik-e immanens módon a ferences eszmekörben egy afféle nehézkedés, amelynek átbillentéséhez már csak az a bizonyos *expositio* kellett, hogy 1514 ideológiájába lendüljön át? Mert hogy ilyen hajlam, „vakmerőség” s „nyugtalanág” lappangott a rend soraiban, azt immár forrásszerűen tudjuk.

Jelen kereteink természetesen e vonatkozásban is bizonyos korlátozást kívánnak meg. Ha az alábbiakban csak Laskai Osvát eszmerendszerét vesszük a felvetett kérdés szempontjából szemügyre, azt a „technikai” okokon túl az indokolja, hogy míg a teológiában kétségkívül Temesvári a mélyebb, a szociális kérdések iránt Laskai az érzékenyebb. Laskai Osvát (1440—50 k. ? — 1511) első három kötetét (közös összefoglaló címén *Biga salutis*) az 1497 előtti években, sőt alighanem évtizedekben írta. Negyedik kötete, a *Gemma fidei* 1507-ben jelent meg,⁷⁴ Művei keletkezési körülményeihez itt csak két adalékot. Az egyik feltűnő jelenség, hogy míg korai kötetait, főként a *Sermones de sanctis*t helyenként jóformán szétfeszítik a szociális problémák, a kései *Gemma fidei*ben ilyeneknek jóformán nyomuk sincs. Laskai időközben a rendtartomány előjárója, helytartója lett (1497—99, 1499—1501, majd harmadszor 1507—9). Hogy itt összefüggések vannak, legalábbis nagyon valószínű. 1497 előtt még gvárdián volt, eddigi ismereteink szerint az esztergomi (1495, 1496) és a pesti (1497) rendház élén. Kódexünk jóvoltából most már valamivel hátrább léphetünk az életrajzban: 1493-ban a szalárdi kolostor (jenői őrség) gvárdiánja volt.⁷⁵ Korai kötetainek élményanyaga, társadalmi töltete tehát a rendtartomány központjától távoleső vidékről, a bihari részekről származik.

Laskai Osvát nem volt híve a spirituális misztikának, s végképp nem volt nyugtalan, „vakmerő” szellem; nem volt a „rebellió” híve. Mint fentebb már láthattuk, elítélte a rend tévelygő elemeit. Természetesen társadalmi elfogadásának alapjait is az isteni eredetű Világrend harmóniájában való hit határozta meg: az isteni gondviselés, *providentia* mindent áthat, isten közvetlenül, vagy más eszközök által gondoskodik, hogy *nihil inordinatum reliquatur*. Tetszés szerint lehet kiválogatni beszédeiből passzusokat, amelyek a szegényeket a meglevő *ordo* türelmes és alázatos elviselésére szólítják fel: az „igazi alázatosság” az *iniuria* türelmes elviselése;⁷⁶ „ó, ti

⁷³ HORVÁTH R.: Laskai Osvát. Bp. 1932. kül. 57—70. — PÁSZTOR L.: Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát az egyházi és világi pályáról. Regnum 1937. 141—154. — A további feldolgozások csaknem kizárólag az itt feltárt anyagra támaszkodtak.

⁷⁴ A középső kötet, *Sermones de sanctis* már 1497-ben megjelent a Strassburgtól északra fekvő Hagenauban; a másik kettő, *Sermones dominicales* (benne az egész ciklus prologusa) és *Quadragesimale* első kiadását csak 1498-ból ismerjük. A kötetek 1516-ig négy-hat kiadásban újra napvilágot láttak. Vö. bővebben TIMÁR K.: Laskai Osvát és a bibliográfia. MKSz 18 (1910), 122—153. A *Serm. dom.* 1498, *Serm. sanct.* 1497, *Quadr.* 1501. évi kiadásait használtam (OSZK).

⁷⁵ *Obediencia ad capitulum provinciale per visitatorem concessa pro discreto* címen: „Frater Osualdus de Lasko eiusdem ordinis professor, indignus guardianus loci de Zalard, necnon visitator c[ustodie] Strigoniensis” meghagyja a budai konvent gvárdiánjának, hogy mivel „ex speciali reverendi patris nostri vicarii, fratris videlicet Stephani de Soproncza commissione” az esztergomi őrségben a többség által megválasztott *discretus* „ad capitulum vicariale in conventu nostro de Wylak XXVI die may celebrandum debeam deputare”, ennek megfelelően jelenjék meg. *Formularium* f. 60v—61. — Az újlaki helytartói káptalan, ahol Sopronczai Istvánt másodszer helytartóvá választották, 1493 *pünkösdjén* (máj. 26.) volt. *Cronica seu origo*, 251. — Laskai életrajzára egyébként legrészletesebben HORVÁTH R.: i. m. (73. jz.), 7—23.

⁷⁶ *Serm. dom.* 85.

szegények, ne vádoljátok istent, mert a világi javakat nem osztotta fel mindenkinek egyenlően!” A szegénység tulajdonképpen *donum*, mert több ok miatt értékesebb, mint a gazdagság, noha kétségtelül „szomorú adomány”, *triste donum*; ⁷⁷ a „feddésre méltó nyugtalanság” (*vituperabilis turbatio*) egyik esete az alattvalók engedetlensége, ⁷⁸ és így tovább. Az ő felfogásában is feltűnik a társadalom „organikus” felfogása (a „tagok” a „fejek” vannak alárendelve, mint az emberi testben), ⁷⁹ s az ebbe beleépülő „funkcionalizmus” (minden rendnek megvan a maga felülről rendelt helye az isteni Világrendben). ⁸⁰ A szolgát urához és az urat szolgájához kölsönös *fidelitas* fűzi. ⁸¹ Ám ha csak akár az itt leírt beszédek közlebből, s egész gondolati szerkezetükben vesszük szemügyre, máris szembe tűnik egy érdekes sajátosság. Tudnunk kell, hogy a ferences prédikációs stílus már fentebb is megfigyelt eleme Laskai modorán is végighúzódik: valahányszor kizökken beszéde merev szerkezetéből, pontokra bontott, általánosságokban mozgó argumentációjából, s valami aktualitást tesz szóvá, ez többnyire *sed (heu) modo, sed hodie, modo vero, nunc* stb. kezdetű felkiáltások után következik. Jórészt e passzusokban rejlik indulata, moralizáló, ostorozó szándéka és mondanivalója. Nos, az elsőként említett, türelemre intő beszéde ott izzik át, ott kapcsolódik be ez a „*sed modo*-reakció” (nevezzük így), ahol a „mai” állapotokról, a falvak és mezővárosok helyzetéről szólva a földesúri tisztartók önkénye ellen fakad ki: „bestialis hatalom ez!” ⁸² Ahol a világi javak egyenlőtlen elosztásának helyességét magyarázta, röviddel alább indulata a jogtalan kincs- és birtokszerzőknek szól (*Sed heu, moderni divites...*), majd következik egy egész kis értekezés: mi az oka, hogy a gazdagoknál kevesebb a gyermekáldás, mint a szegényeknél? Isteni rendelés ez, és pedig „a szegények miatt”. „A gazdagok fiai ugyanis többnyire folytatják szüleik szokását a szegények elnyomása, mind a pénzterhek kivetése, mind a munkákkal való sanyargatás terén... mert a farkas farkast szült, a gyermek sem jobb atyjánál”. Ily módon „rablók nemzenek rablókat”, s minthogy isten nem lehet a rossznak pártfogója, sőt rombolója: ezért nem ad a „kegyetlen gazdagoknak” gyermekáldást. ⁸³ Vagy a Világrend „funkcionalizmusa” a téma? A fejtegetés arra van kihegyezve, hogy az *ordo* a valóságban éppen nem érvényesül: ó, hányan vannak, akik nem munkálkodnak, mint a parasztok, nem hirdetik az igét, mint a papok, nem harcolnak, mint a katonák, sőt nem is úgy élnek, mint a emberek, „semmiféle rendet nem tartanak”, tehát majd a túlvilágon a démonokkal együtt fognak szenvedni. ⁸⁴ Talán legjellemzőbb a *Sermones de sanctis* 79. beszéde. A központi téma itt a *fidelitas*, s az alapgondolat, hogy különböző, ma úgy mondanánk, „társadalmi relációkban” (négy ilyen taglal) a kölcsonös hűség és méltányosság kell, hogy összefűzze az elemeket. Hűség köti a szolgát az úrhoz, de az urat is a szolgához. Ám az a feltűnő, hogy míg az első reláció merőben száraz és színtelen, mondhatni doktriner kifejtést nyer, mindössze két hasábon, addig az utóbbi reláció négy hasábot kap, a „*sed modo*-reakció” teljes érvényesülésével (*Contra hoc faciunt quidam domini ...O quot sunt modo tales...*), s itt kap helyet — mint mindig látni fogjuk — az eredeti emberi egyenlőség egyik legrészletesebb elvi kifejtése.

Mindez egyelőre természetesen csak példa. De nem a példák szaporítása a célunk, hanem a szemlélet alapelemeinek kitapintása: miféle elvi gyökerekből táplálkozik ez a sajátos, már futó pillantásra is igen ellentmondásos képzet? Ehhez viszont mélyebbre kell ásnunk, odáig, ahol Laskai Osvát a „társadalom” és a „hatalom” geneziséét feszegeti.

⁷⁷ *Serm. dom.* 97.

⁷⁸ *Serm. sanct.* 41.

⁷⁹ *Serm. sanct.* 41, 50.

⁸⁰ *Serm. sanct.* 112.

⁸¹ *Serm. sanct.* 79.

⁸² „O deus meus, quot sunt modo tales! Nam in una villa vel oppido est officialis et estimat, quod super omnes, quos superare posset, habeat potestatem. Bestalis potestas est hec!” Lásd 76. jz.

⁸³ Lásd 77. jz. (a beszéd második felében).

⁸⁴ *Serm. sanct.* 112. E részt kiemelte már PÁSZTOR L.: i. m. (73. jz.), 148.

Az emberi nem eredeti egyenlőségének tétele, s az egyenlőség megbomlása a bűnbeesés által a korai patrisztikától fogva közhelye a keresztény gondolkodásnak. Nem is a nézet maga, hanem a tételes kifejtés módja érdemel itt figyelmet. Laskainál háromféle levezetést találunk meg. Egyik beszédének központi témája a *nobilitas* mibenléte. Háromféle nemesség létezik: *temporalis* („de ennek az evilági nemességnek kevés bece van istennél”), *naturalis* („amelyben valamenynyien egyenlők vagyunk”) és *moralis* (ennek forrása a jó erkölcsiség). „Isten nem két Ádámot teremtett, egyiket földből, a másikat aranyból, hanem csakis egyet: földből” — hangzik el az Ádám-szimbólum. Ami az evilági nemességet illeti, azt már Szt. Gergely elítélte (maga a beszéd róla szól), majd Laskai magyarázólag hozzátézi: „Ez pedig azok ellen szól, akik a parasztokat is jószágnak tekintik, mint a barmokat”.⁸⁵ A második levezetés éppen a már említett, kölcsönösen kötelező *fidélitas* tárnájába illeszkedik. „Annak magyarázata, hogy az urak és szolgák egyenlők, hármas” — olvassuk — és pedig *ratione principii* („mivel egyetlen ősapánk van, nevezetesen Ádám. Isten nem akart a teremtéskor többféle embert formálni, némelyeket aranyból, másokat ezüstből, hanem csak egyfélé, földből, nehogy egyik a másik fölibe helyezze magát, és lenézze a másikat”), továbbá *ex parte medii* (minthogy valamenynyien halandók vagyunk), végül *ex parte finis* (mert mindnyájan hamuvá leszünk).⁸⁶ A harmadik levezetés, mely két beszédben is (*Sermones de sanctis* 50. és 61.) többé-kevésbé egybehangzóan jelenik meg, összefügg az előzőkkel, de a legfigyelemreméltóbb argumentumokat tartalmazza. „A természet minden embert egyenlővé (egyenlő állapotúvá) tett” (*natura omnes homines equales fecit*; Sermo 61, *equalis conditionis*). Ez a *naturalis conditio nostra*. Itt is megismétlődik az Ádám-motívum, azzal a különbséggel, hogy a természet (a 61. beszédben; az 50. beszédben isten) nem háromféle Ádámot teremtett, aranyból, ezüstből és sárból. A természet ugyanis „nem helyezte fölibe egyik embert a másiknak, hanem az értelmével való visszaélés által (*per abusum rationis*) következett be a bűn, s ezáltal az ember mintegy oktalan állattá vált. „Semmi sem bestiálisabb az embernél, akinek megadatott a *ratio* és nem él vele; míg ugyanis az emberek *ratio*val élnek, addig azonos a kondíciójuk”. Itt megint következik Szt. Gergely *Moralia*-jára való hivatkozás: „Nem adatott meg az embernek a felsőbbség, hogy uralkodjék embereken, hanem hogy a föld állatain, a tenger halain és az ég madarain uralkodjék; ha nem vétkezünk, egyenlők vagyunk”.⁸⁷

Megjelent tehát a teremtés egyenlősége, az Ádám-szimbólum, a *principium* mellett két másik érv: a *natura* és a *ratio*. Az eredeti *naturalis conditio* „természetjogi” alátámasztást nyert. Egy további beszéd témája a *lex*. Ötféle törvény létezik. A legmagasabbrendű az isteni törvény, *lex eterna sive divinalis*, mindjárt utána következik azonban a *lex naturalis*, „amely közvetlenül az isteni törvényből származik”, s tulajdonképpen nem egyéb, mint a jó és rossz felismerésének természetes belátása (*lumen naturalis cognitionis boni et mali*). De továbbmenve: „E *lex naturalis* oly módon származik közvetlenül az isteni törvényből, hogy egyetlen pápa, egyetlen fejedelem sem függesztheti fel, minthogy mindig kötelező érvényű”. A természeti törvénynek három tulajdonsága van. Először is *communis* („közös mindenki, mind a gazdagok, mind a szegények, nagyok és kicsik számára”), másodsor *immutabilis* („semmit sem lehet belőle elvenni, hanem mindig azonos”), végül a *corde est indelebilis*, kitörölhetetlen az emberi szívből! Igen, mert ott lakozik; az írott törvény (*lex scripta sive humanalis*) fajtái csak ezután következnek. A záróakkord: a *lex vetus* (Ószövetség) kőtableton adatott, az emberi törvény pergamenre van írva, de a *lex naturalis in corde*, a szívben van, noha a szívben kétféle

⁸⁵ Serm. sanct. 32. (*prima és secunda argumentáció*)

⁸⁶ Serm. sanct. 79. (*tertium argumentum*).

⁸⁷ Csekély eltérésekkel azonos levezetés Serm. sanct. 61. (*ambitionis periculositas*) és uo. 50. (*De sancto Ladislao*) — Hasonló levezetés már Temesvári Pelbártnál is megjelenik (*Pomerium* 52). — E kérdéstől megemlékezett már BARTONIEK E.: A királyi hatalom eredetéről. Száz 70 (1936), 486—487, 491—492.

„törvény” is lakozik: ez eredendően a természet által (*connaturaliter*), a *lex nova* (Újtestamentum) pedig a kegyelem által.⁸⁸

E fejtegetések nem forradalmian újak, sőt alapelemeik, a Laskai által is idézett „forráshelyek” igen régiek. A leggyakoribb hivatkozási alapok a *Genesis* könyvén és néhány bibliai helyen (főként Máté) kívül az egyházatyák, Szt. Ágoston, Chrisostomus, Cassiodorus, de legfőképpen Szt. Gergely (504 előtt–604) allegorizáló Jób kommentárja, a *Moralia*, helyenként a *Homilia*, egyszóval az augustinianus hagyomány, rajtuk kívül Alexander Halensis (1170 előtt–1245), a ferences iskolák megalapítójának *Summája*, valamint Aquinói Szt. Tamás. Nem is a filozófiai újdonságot keressük Laskai alapján véve igen eklektikus eszmevilágában; a lényeg nem ez, hanem az a körülmény, hogy e gondolatkör egy programatikusan a néphez szóló prédikációminta-kollekcióban foglaltatik („...predicetis pauperibus atque idiotis rusticis”: *Serm. dom., Prologus*), éspedig olyan „tétéles” kifejtés formájában, aminőhöz hasonlólt korábban vagy egykorúan magyarországi forrásainkban nem találunk (Temesvári Pelbártnál sem). Miféle egyéb csatornákon juthatott volna a „természetjogi” érvelés a néphez? Hogy hatása volt, legalábbis magában a rendben, arra nézve közvetlen bizonyítékunk is van. Kódexünk írója, vegyes feljegyzései közt, egy kis nyúl farknyi értekezést iktatott be a kézirat végére a *lex* különféle fogalmairól: a „törvény” szorosan értelmezve az írott vagy kibocsátott törvényt jelenti, de „tágan értelmezve” első helyen a *lex nature* áll.⁸⁹

Kövessük azonban tovább Laskai Osvátot, mert az eredeti — „természeti” — egyenlőség tétele csak első tagja egy gondolatsornak, amelyből következik a kérdés: honnan hát az egyenlőtlenség és a világi hatalom? A felelet természetesen a hagyományos; mind a *servitus*, mind a *dominium* vagy *dominatio mundialis* a bűn következménye (*pro peccato est introducta*).⁹⁰ De mi a célja, mintegy „funkciója” a hatalomnak? Tudnunk kell — fajtegeti Laskai —, hogy a *dominium* három célra rendeltetett. Elsősorban is arra, hogy „megvédje az alattvalókat” (*ad supplendum vel defendendum subditos*). Másodszor, hogy „megjavítsa a rossz erkölcsöket és éretnyes cselekedetekre szorítsa az embereket”. Az uralomnak ez a két fajtája nem létezett a bűnbetés előtt. Végül harmadszor, hogy irányítsa az embereket tevékenységükben, s ez létezett már eleve is, hiszen egyik ember intelligenciában és bölcsességben már akkor is fölibe emelkedett a másiknak. Nem törődve most az utóbbi pont logikai bakugrásával, a lényeg az, amit már e beszédben kimond Laskai: a hatalom egyfajta hivatal és szolgálat, *officium*.⁹¹ Ezen az alapon aztán több beszédében fejtegeti, lényegileg az augustinusi szemlélet alapján, hatalomelméletét, legbővebben a magyar Szt. Lászlóról szóló harmadik beszédben. Különbség van ugyanis az istentől rendelt fejedelem (*princeps a deo constitutus*) és a világi hatalom egyéb — alább említendő — formái közt. Az előbbi ugyanis azzal bizonyítja, hogy hatalmának forrása csakugyan isten, hogy *officiumát* alattvalóival szemben meghatározott *erények* gyakorlásával tölti be, éspedig mindenekelőtt a kegyességben (*in benigna pietate*), a bölcsességben (*in prudentie fidelitate*) és igazságosságban (*in iustitie equitate*) jeleskedik.⁹² Ezen a ponton nem érdemes tovább haladnunk, mert e „funkcionális” hatalomszemlélet igen régi, tulajdonképpeni teoretikus kidolgozása a Karoling-korra esik,⁹³ s tulajdonképpen (tekintve a politikai teória radikális átalakulását a XII–XIII. század óta) a XV. század végén már „korszerűtlen”.

⁸⁸ *Serm. sanct.* 96.

⁸⁹ „Lex stricta accepta sumitur tam pro lege scripta vel data, sed large accipiendo sumitur pro lege nature, scripture vel gracie. Lex nature est, qua quisque iubetur alteri facere, quod vult sibi fieri, et alteri prohibetur inferre, quod nolit sibi fieri. Lex scripture est, quam dominus dedit Moyse in desertis per tabulam... Lex gracie est ewangelium Christi, que est omnis legis perfectio.” *Formularium* f. 235v.

⁹⁰ *Serm. sanct.* 79.

⁹¹ *Serm. sanct.* 79.

⁹² *Serm. sanct.* 50.

⁹³ LADNER, G. B.: *Aspects of Mediaeval Thought on Church and State. Review of Politics* 9 (1947). kül. 405–410.

De, mint mondtuk, nem a korszerű vagy eredeti gondolkodót keressük Laskai Osváthban, sőt témánk szempontjából éppen eme ódivatúsága fontos, mert csakis innen következik logikailag az átlépés a gondolatsor következő, harmadik tagjához. A *punctum saliens* itt ugyanis az, hogy a hatalom „funkció”, amely erkölcsi kritériumoktól, meghatározott *virtusok* gyakorlásától függetlenül ítéltethető meg.

Mi történjék ugyanis, ha a hatalom nem e kritériumok szerint „funkcionál”? E ponton a következtetés két irányban ágazik szét. Az egyik, hogy a *dominatio* csak a halandók közt tart, a végítélet után megszűnik minden felsőbbtség.⁹⁴ Ez a kiágazás a megoldást áthárítja a Túlvilágra, s társadalmi szempontból csak annyiban érdekes, amennyiben érintkezik az eschatologikus gondolkodással. (Erről alább.) Sokkal figyelemreméltóbb témánk szempontjából a másik ág, ahol is a megoldás evilági. A hatalom három fajtája közül ugyanis csak az első istentől való; a másik kettő *per ambitionem* és *per usurpationem* való. Mindkettő „rossz”, de a legrosszabb, sőt túrheteren a harmadik, a „bitórlás”. Aki ugyanis így gyakorolja a hatalmat, az „tolvaj és rabló, és szüntelenül bűnben leledzik... az ilyen úrnak nem kötelesek az alattvalók engedelmeskedni és adót fizetni”!⁹⁵ Közbevetőleg itt meg kell jegyeznünk, hogy a *dominatio* stb. Laskai fogalomrendszerében nem valami „közjogi” terminus, mintegy „(koronás) uralkodói hatalom” értelemben. „Uralom, hatalom” mindenféle evilági *praelatio*, ahogy például a gyakorta emlegetett *principes* sem „uralkodók” feltétlenül, hanem általában evilági hatalommal rendelkezők, gyakorta *magnates*, *domini* és effélék szinonimája. (Nem érdektelen itt megjegyezni, hogy a XVI. századi reformáció nyelvében ugyanezt az általános, tág tartalmat jelöli a „*fejedelmek*” kitétel: minden világi autoritás, a nagybirtokosok is, sőt elsősorban ezek.) Kimondatott tehát az e l l e n á l l á s tana, éspedig ez esetben a hatalom jellegéből kiindulva. De kimondatik a hatalom gyakorlása felől tekintve is. Ha a hatalom, a felsőbbtség „jogtalanságot” követ el, alattvalóját ily módon sérti meg, „saját felsőbbtségével szemben is bárki megvédheti magát”.⁹⁶ Kimondatik végül morális oldalról is: amíg az ember *virtuose* él, egyetlen felsőbbtség sem károsíthatja meg *iuste*, a törvény nem molesztálhatja, mivel „a *lex* a rossz embereknek adatott, hogy gonoszságukat megfékezze”.⁹⁷ (Természetesen a *lex scripta vel data*, az írott — tételes — törvény, amiről itt szó van.)

Az ellenállás jogosultságának elve azonban nemcsak valami doktriner tétel formájában merül fel e beszédekben, hanem szóba kerül annak g y a k o r l á s a is. „Meg szabad-e bosszulni az elszenvedett jogtalanságokat”? — veti fel kerekén a kérdést Laskai. S mindjárt Raynerius *Summájához* fordul megoldásért: disztingválni kell a sérelmek közt. Ha az közvetlenül isten ellen irányul, meg kell bosszulni. Vannak aztán olyan injuriák, amelyek az ember személyét sértik. Ha például a bosszú merő gyűlöletből fakad, elvetendő. Ámde: „jó és helyes a jogtalanságot megbosszulni v a l a m e l y r o s s z m e g j a v í t á s a, vagy a közösség békéje, vagy az i g a z s á g m e g ő r z é s e végett”! Szabad-e továbbá visszaütni, elhárítani a jogtalanságot? Bizonyos esetekben igen, hiszen az erőszak erővel való visszaűzésének maximája, *Vim vi repellere* már a kánonjogban is benne van (*secundum iura*). De szabad jogos önvédelem esetén is, ha például „valakit jogtalanul kényszerítenek bizonyos munka elvégzésére”.⁹⁸ De még a harag

⁹⁴ „O iusti non damnandi cupiditate imperant, sed officio consulendi, unde dominatio mundialis solum durat inter homines mortales, et post iudicium cessat prelatio.” *Serm. sanct.* 79.

⁹⁵ „... quia talis est fur et latro et continue est in peccato... nec tali domino subditi tenentur obedire et solvere tributum”. *Serm. sanct.* 50.

⁹⁶ „Et etiam adversus suum superiorem posset quis se defendere, dummodo superior iniuriouse vult ipsum ledere”. *Serm. sanct.* 49.

⁹⁷ „Unde quando tu virtuose vivis, nullus prelatus posset tibi iuste nocere, neque lex in aliquo molestare, quia lex malis hominibus est data, qua eorum malicia compescatur”. *Serm. sanct.* 61.

⁹⁸ Prima: utrum de iniuriis illatis liceat alicui se vindicare? Ad quam respondit Raynerius in *Summa* tit. *De iniuria*, 102., quod est distinguendum, quia iniuria aut est divina, aut est nostra, aut est contra bonum commune, aut est in deum relata. Primo dico, quod si iniuria est directe contra deum, tunc est vindicanda.” Alább: „Secundo, iniuriam vindicare est

is lehet jogos! Mert a harag ugyan háromféle, s igen gyakran bűnös (*culpabilis*), olykor azonban bocsánatos (*excusabilis*), olykor pedig egyenesen dicséretes (*laudabilis*). Ilyen például a hitbeli buzgóságból fakadó harag, *ira per zelum*, „amelyet az isteni dolgok megsértése” vált ki, vagy olyan sérelem, amely isten ellen való. A hivatkozási alap itt Szt. Gergely *Homiliái*. Sőt, Aquinói Szt. Tamásra hivatkozva Laskai még tovább lép: „egyáltalán haragra nem gyulladni feddésre méltó”, egyebek közt *ratione vindictae*. Jóllehet „a harag nem egyéb, mint bosszúvágy”, de van j o g o s b o s s z ú i s! „Ha valaki ugyanis nem gyullad haragra, noha oka van rá, ebből következik, hogy nem bosszulja meg, amit meg kell bosszulnia, ez pedig feddésre méltó”.⁹⁹

A gondolatkör, egy bizonyos pályát követve, több fázison át (az emberek természetétől való egyenlősége; disztinkció az igazságos hatalom és „bitorlás” közt; az ellenállás, sőt a bosszú jogosultsága) csaknem bezárult, éspedig az evilági szférában. A teljes bezáráshoz szükséges elem is jelen van: a *lex naturalis*, amely az „ember szívében” lakozik, s megadja a képességet a jó és rossz megítélésére. Ezáltal térhetünk vissza „Ádámhoz”, a *naturalis conditio*hoz, az emberek egyenlőségéhez. Laskaitól távol áll, hogy bezárja a kört. Sőt, mindezt, amit itt vázoltunk, bár teoretikus szinten, de nem összefüggően mondja el. Az elemek más kontextusban, igen gyakran éppen az *ordo*, a Világrend „kiegyensúlyozásának” szándékával vannak itt is, ott is szétszórva; az elemek összefüggésbe hozatala azonban nem egyéb, mint a parasztháború (minden parasztháború) ideológiai mechanizmusa. Sőt ennél jóval közvetlenebb szálak mutatnak 1514 felé. Csak egyetlen, de annál pregnánsabb példát említve, köztudomású, hogy a parasztháború kirobbanását ideológiai értelemben az fűtötte és „legitimálta”, hogy a „hitetlen nemesség” (*infideles nobiles*) felkelt az *expeditio sancte congregationis* ellen; ez így olvasható Dózsa hadbাহívó parancsában. Mi egyéb ez, mint *ira per zelum*, amely legitimálja a bosszút? A fentiekben nem egyebet tettünk, mint három „könyvből” „exponáltunk” logikailag egymásba illeszkedő gondolatsorokat; e *libri* ott voltak a kolostorokban, s mint tudjuk, jelen volt az *expositio* szelleme is az 1510-es évek elején.

Amit eddig vázoltunk, az csak (ha ugyan ez „csak”) a teoretikus váz. Laskai beszéd-mintáiban e vázat a konkrét állapotokra, szociális feszültségekre való utalások, súlyos elmarasztalások, vádak, olykor prófétikus szárnyalású ostromozások töltik ki. Mint már az eddigi irodalom is kiemelte, különös jelentőségű, hogy ezek a passzusok különösen a magyar szentekről, főként Szent Lászlóról, s részben Istvánról szóló beszédekben sűrűsödnek. Itt található a legtöbb *modo vero*... a „mai” *principes* et *magnates* bűneinek felsorolása, és pedig oly konkrétan, hogy a végrendelkezés és szabad költözés korlátozásától a megnövekedett adóterhekig és robotig, a bor és sör kényszerkiméréséig az 1490-es évek szinte valamennyi jelensége szóba kerül, amelyek a paraszti sors általános romlásán át 1514 felé mutatnak. *Modo vero* az emberek oly esendők lettek, hogy már képtelenek egy „test” részeit, a szemet, a nyelvet, a fület stb. ésszerűen kormányozni (megrendült a „társadalmi organizmus”, ahogy ma mondanánk), „másokon akarnak uralkodni, s ezáltal az ördög szolgáivá válnak” (*servi efficiuntur demonorum*).¹⁰⁰ Sed hodie az

bonum et meritorium propter alicuius mali emendationem, aut pacem communis, aut iusticie conservationem, aut divinum honorem...” *Serm. dom.* 117.

⁹⁹ Az *ira laudabilis* esete: „ira per zelum, que contigit ratione offensionis divine. Similiter potest quis irasci laudabiliter de aliena offensa, que sit contra deum...” (Hivatkozás Szt. Gergelyre: „Alia est ira, quam impatientia excitat, alia quam zelus format; illa ex vitio, hec ex virtute generatur”, majd Aquinói Szt. Tamásra: „...quod omnino non irasci est vituperabile... Qui enim non irascitur, in quibus debet irasci, sequitur, quod non vindicet ea, que debet vindicare, quod est vituperabile”. *Serm. dom.* 85.

¹⁰⁰ *Serm. sanct.* 50. — A legtöbb társadalmi-teoretikus és konkrét kritikai elemet a Szt. Lászlóról szóló három beszéd tartalmazza. (*Serm. sanct.* 48, 49, 50.) Lásd még a Szt. Istvánról szóló két beszédet is (uo. 76, 77.). Ezek tartalmára, bővebb idézetekkel lásd már HORVÁTH R. i. m. (73. jz.), 36–38, 57–59. — SZÜCS J.: Nép és nemzet a középkor végén. Valóság 15/6 (1972). 21–22.

előkelők inkább törődnek kutyáik bajával, semmint az emberekkel, és „saját alattvalóikat gyötörik különféle munkákkal és jogtalan kivetésekkel (*iniustus exactionibus*) nyomorgatják őket”, „jobbágyaikat elemészti szokatlan adóval és követelésekkel” (*inordinata dica et angaria*).¹⁰¹ Visszatérő motívum a „szegények elnyomása”, „ügye”, „igazsága” (*oppressio, causa veritas pauperum*),¹⁰² épügy, mint Szt. Agoston többszöri felidézése: *Remota iustitia, quid sunt regna, nisi latrocinia?*¹⁰³ „Jaj annak az országnak, ahol az erőszak az igazság, ahol az akarat az ítélet... Jaj annak a fejedelemnek, aki alattvalóit jogtalan adókkal nyomorítja... *O Hungaria, o Hungaria, recessit a te cum sanctis regibus iustitia...*!” Minduntalan Ezékiel, Ézsaiás, Mikeás (főként ez utóbbi) ostromzó passzusaihoz fordul segítségért Laskai, ha már saját szavaival nem győzi, mert: „...az elnyomított szegények az Úrhoz kiáltanak b o s s z ú é r t könyörögve és kiáltásuk el is jut az Úr füleihez, aki Mikeás próféta által mondotta: Halljátok Jákob fejedelmei és Izráel házának vezérei, nem a ti dolgotok-e tudni az ítéletet...!” és így tovább.¹⁰⁴

Igen, kétségtelenül igaz, hogy mindez elsősorban az uralkodó osztály, főként a főurak lelkiismeretének felébresztését, morális felkorbácsolását szolgálta.¹⁰⁵ Érdekes megfigyelni Laskai m e g s z ó l í t á s a i t. Ahol a nép elnyomásáról van szó, ott az urakhoz fordul: *O vos domini principes... ! O igitur magnates et sapientes... !*, óh, hajdani Szt. László király, *perfectionis norma magnatorum... !*; a szegényekhez akkor fordul (*O vos pauperes... !*), ha éppen türelemre és alázatra inti őket.¹⁰⁶ Ez természetesen hozzá tartozik ahhoz a „balance”-kereséshez, a „megbomlott rend” heroikus-illuzionisztikus visszabilentési kísérletéhez, amely Laskai Osvát egész szellemi attitűdjét jellemzi; ez azonban keveset változtat a kimondott szó súlyán, s azon is, hogy az *oppressio pauperum* az ő szemléletében : b ű n , sőt a társadalomban elharapózó sokféle „bűn” közül egyike a legsúlyosabbnak, éppen ezért a „sed modo-reakciók” feltűnően nagy hányadát a társadalmi elnyomás tényei váltják ki.

A „megbomlott rend” érzése juttatja el Laskai Osvátot az eschatologikus és apokaliptikus gondolatkörhöz is. Természetesen nem a misztikus radikalizmushoz, vagy afféle spirituális kommentárokhöz, mint Petrus Olivé volt. Az ő apokalipszis-magyarázata (*Sermones dominicales*, 123. beszéd) pontosan azt a struktúrát mutatja, amit szociális eszmevilágából eddig igyekeztünk kibontani. A Világvége közeledtét különféle „jelek” mutatják, főként három *signa principalia*, amelyek közül a legfontosabb, a középső, a rossz á l t a l á n o s eluralkodása, eláradása, *iniquitatis inundatio*. A felsorolt tizenkét jelenség, amelyek közvetlenül „megelőzik az Antikrisztus eljövelelét”, voltaképpen nem egyéb, mint a társadalom valamennyi rétegének és csoportjának (az öregektől és fiataloktól a házasokig, a gazdagoktól, a fejedelmektől a szegényekig, az egyháziaktól a világiakig) mintegy „tipizált” bűnlajstroma. Az e g é s z „társadalom” minden elemében és eresztékében romlott, megérett az Antikrisztus jövetelére ! Itt is megfigyelhető, persze, hogy a *sed modo* mindig ott lép be, a „bűnök” ott részleteződnek, ahol a probléma az íróhoz legközelebb áll: a „fejedelmek” igazságtalanságainál („De ma már beteltek Mikeás szavai...”), a főpapok visszaéléseinél és a szerzetesek vétkeinél. A harmadik *signum prenosticum*, amely megelőzi az Antikrisztust, a *creaturarum commotio*, ami abban áll, hogy mindenki k ö l c s ö n ö s e n (*invicem*) egymás ellen támad, általános „szakadás és hasadás” következett be. Szégyen, hogy fog eljönni hamarosan az Antikrisztus, aki előbb háromféle módon fogja magához vonni az embereket: ravasz rábeszéléssel, hamis csodatételekkel és adományokkal. Elsőként természetesen a hatalmasokat (*magnates et potentes*) teszi híveivé, majd csak azután fokozatosan a többieket. Végül maradnak a „jók”, ezek megtérésére aztán felhasználja a negyedik módot: „a kínzás sokféle fajtáját fogja kitalálni”, különféle kínzóeszközökkel fogja gyötörni őket. Ám e *tribu-*

¹⁰¹ *Serm. sanct.* 77., *Serm. dom.* 123.

¹⁰² *Serm. sanct.* 48, 50., *Serm. dom.* 123.

¹⁰³ *Serm. sanct.* 50, 77.

¹⁰⁴ HORVÁTH R.: i. m. (73. jz.), 57—61. — PÁSZTOR L.: i. m. (uo.), 148, 152—153.

¹⁰⁵ SZÉKELY Gy.: i. m. (62. jz.), 477. — SZÜCS J.: i. m. (100. jz.), 22.

¹⁰⁶ *Serm. dom.* 97., *Serm. sanct.* 48, 49, 50. — Temesvári Pelbártnál: „hoc predicamus non, ut nobiles vires confundamus, sed ut ad virtutes moneamus”. PÁSZTOR L.: i. m. 153.

latio magna nem fog sokáig tartani; e helyütt kevésbé érdekelnek a kombinációk, hogy az Antikrisztus uralma miért éppen három és fél évig tart majd, sokkal inkább az, hogy az idő „a kiválasztottak miatt” (*propter electos*) fog lerövidülni. S akkor majd megjelenik Krisztus jele, a kereszt, Krisztus az angyaloktól övezve leszáll a mennyből, „összegyűjti a kiválasztottakat”, s eljő Krisztus országlása.¹⁰⁷ Ez a vízió messze áll a misztikus és etretnek interpretációktól, amelyeknek lényege, hogy a „választottak” a föld szegényei, s a *tribulatio*k után e világ on valósul meg Krisztus országa. Bizonyos elemek azonban itt is jelen vannak (az Antikrisztus és a gazdagok egymásra találása, a Világvége közelsége, a sanyargatás lerövidülése *propter electos* stb.), s minthogy m á s h o l nem is egyszer fordul elő a szegények kiválasztottságának gondolata („Jézus urunk a keveseket és tanulatlanokat, a nemteleneket, *homines ignobiles* és gyengéket választotta ki, hogy az egész világot a hit igájába fogják...¹⁰⁸ e „méréselt” khiliazmus megléte sem rekeszthető ki elvileg a majdani parasztháború forrásvidékéből. Mindez természetesen Laskai eszmerendszerében még a túlvilági szférában lebeg, amint hogy a parasztháború majdani szimbolikájának legfőbb elemei, a kereszt, *signum Christi* mint „a győzelem jele”, amelyet a választottak követnek, (*tanquam vexillum*) is a Végítélettel foglalkozó beszédekben foglaltatnak. Laskainál még a kiválasztottak vonulása a Mennybe való vonulás, ott következik be Krisztus *benedictio*ja, ott fogadja őket Krisztus az evangelista szavaival (Máté 25,34): „Jeretek, *benedicti patris mei*, birtokoljátok az országot, amely számotokra készítettett a világ kezdete óta”.¹⁰⁹ 1514-ben a „Krisztus jelét” viselők, a *cruciferi* hadát, a „választott” szegényeket majd valahol Gyula és Nagylak közt fogja megáldani Ambrus és Lőrinc pap,¹¹⁰ hogy Dózsa majd a *benedicta gens* nevében szólítsa hadba a falvakat és mezővárosokat.

Az elmondottak maguktól vallanak, sok kommentálni való nincs rajtuk. Laskai Osvát szociális eszmerendszere ugyanazt a kétfelé divergáló struktúrát mutatja, mint egészében a ferences obszervancia. Végül is egyfelől a fenálló *ordo* v é g s ő f o k o n való jogosultságát igazolni, másfelől k o n k r é t és közvetlen jogtalanságát bizonyítani: nehezen összeegyeztethető dolgok. Egyszerre türelemre inteni és lázítani: ugyancsak nehezen egyeztethető össze. Egyfelől eljutni az emberi egyenlőség gondolatától a „bitorló” hatalom elleni bosszú jogosultságáig az e v i l á g i szférában, másfelől a problémát kitolni a t ú l v i l á g i szférába: ezt is nehéz volt kiegyensúlyozni. Laskai gondolatvilágának „eklekticismusán” túl magában az obszerváns mozgalom természetében rejlenek ezek az ellentmondások, s tükröződnek bizonyos értelemben Laskai Osvát életében is, ha helytálló az a feltevésünk, hogy fiatalabb korának színterét odahagyva, rendi előljáróvá emelkedése apasztotta el szociális érdeklődését, hogy 1499. után rendi szabályzatok szerkesztésével, teológiával, egy Kapisztrán-életrajz írásával foglalkozva,¹¹¹ kései műve, a *Gemma fidei* megírásához már az „elborzasztó aggodalom” (*horrida anxietas*) adja kezébe a tollat a „tévtanok”, *errores* miatt az *infidelitas*, *scisma et heresis* leküzdésére.¹¹² Korábbi műveit azonban ismételtelen kiadták (1499, 1502, 1505, 1506 stb.), s halála időpontjában (1511) már ott forrongott a kolostorokban a *rebellió*ra és a szövegek, könyvek „tévelygő” *expositió*jára hajlamos ifjú generáció. E b b e n a z ö s s z e f ü g g é s b e n szemlélve, úgy véljük, sokkal közvetlenebb szálak kötik össze e XV. század végi gondolati anyagot 1514-gyel, mint eddig a kutatás számon tartotta. Sőt, ha most tovább mennénk, s elővennénk akár csak Szkárosi Horvát András legélesebb hangú társadalombíráló verseit (*Az fejedelemségről*, *Az fősűvénységről*), meglepő gondolati, szerkezeti, sőt fogalomhasználati párhuzamokat találunk a ferences Laskai és a ferencesből lett reformátor írásai közt. Egy ilyen egybevetés azonban már szétfeszítené tanulmányunk kereteit.

¹⁰⁷ *Serm. dom.* 123, 124.

¹⁰⁸ *Serm. dom.* 2., *Serm. sanct.* 41.

¹⁰⁹ *Serm. dom.* 2., *Serm. sanct.* 85., *Gemma* 17.

¹¹⁰ Szerémi, 60.

¹¹¹ TIMÁR K.: i. m. (74. jz.) — HORVÁTH R.: i. m. (73. jz.) 43—49.

¹¹² *Gemma fidei*, *Prol.*

Minden részlettanulmány szükségképpen valamilyen szeletet hasít ki a történeti valóság egészéből. Fejtegetéseinkből természetesen nem következik az, hogy a körvonalaiiban itt kibontott obszerváns ferences ellenzéki áramlatból magából mintegy „levezethető” lenne akár az 1514. évi parasztháború ideológiája, akár a reformáció. (Hogy az itt vázolt eszmei háttérrel mennyiben lehet számolnunk, mint a parasztháború ideológiájának egyik forrásával és komponensével, arra részleteiben és dokumentált formában más keretek közt kívánunk visszatérni.) Ezen túl, némely pontokon e tanulmány sem nélkülözhetette a hipotetikus kötőelemeket. Arra a kardinális jelentőségű körülményre például, hogy a tárgyalt mozgalom alaptöltete feltehetően a spiritualizmus lehetett, egy-két halvány nyomon kívül egyelőre elsősorban a dolgok logikájából lehet csak következtetni. E tanulmány célja nem is volt egyéb, mint hogy a közép-kor végi eszmei struktúra sűrűjének egy mindeddig kevésbé ismert pontján, forrásszerű nyomonon csapást nyisson, amely már jelen állapotában is egyfelől a parasztháború, másfelől a reformáció felé ágazik el. A csapás kiszélesítése vagy egyengetése a további kutatások feladata.

Jenő Szűcs

UN COURANT D'OPPOSITION FRANCISCAIN A L'ARRIÈRE-PLAN DE LA GUERRE DES PAYSANS ET DE LA RÉFORMATION HONGROISE

Le rôle des observantins franciscains de Hongrie dans la guerre des paysans de 1514 est déjà connu dans ses détails. (Cf. l'étude de l'auteur, intitulée „L'observantinisme franciscain et la guerre des paysans de 1514. Le témoignage d'un codex. In: Levéltári Közlemények (Bulletin des Archives) XLIIe année (1973), N° 4.) Dans cette étude, l'auteur jette de la lumière sur l'arrière-plan de l'histoire d'idées de ce rôle, tout en dessinant les contours d'une des sources jusqu'ici inexplorée de la préreformation hongroise. Au dedans de la branche observantine de l'ordre franciscain, les traces d'une certaine opposition de caractère ascétique et spirituel se manifestaient déjà au tournant des XVe et XVIe siècles. En 1512–13, ces phénomènes s'élargissaient en un courant cohérent. Bien que le chapitre de lieutenance ait brisé la „rébellion” de la jeune génération des religieux cherchant des voies nouvelles, il n'a pourtant fait que jeter de l'huile sur le feu: l'année suivante, l'opposition spiritualiste a passé en une dimension sociale. C'étaient les membres exclus des cloîtres qui sont devenus, au printemps de 1514, les prédicateurs „apostats” de la croix, les révolteurs des troupes de paysans croisées. La correspondance intérieure de l'ordre (conservée pour la plupart à la Bibliothèque Nationale Széchényi [Cod. lat. 432]) ne laisse aucun doute sur le fait que le mouvement d'opposition, vers 1510, avait ses racines dans le spiritualisme; par leurs explications „hardies” et „errantes” de l'écriture sainte, les participants du mouvement — d'après les mots d'un circulaire — „se donnaient la peine de comprendre plus qu'il n'était convenable”, et, „avec leurs révélations”, ils mettaient en péril la paix de l'église. Parmi leurs sources, on peut soupçonner les commentaires d'Apocalypse de Petrus Olivi. Le mouvement ne s'est pas éteint avec les rétorsions des années 1514–1515, de plus, vers 1520, nous avons des informations sur des voix qui critiquent la papauté, et, après 1530, „l'apostasie” franciscaine finit par coïncider dans ses notions unanimement avec la réformation en éclosion. Les rapports esquissés cidessus donnent l'explication historique de la circonstance surprenante, mais jusqu'ici parue comme accidentelle, que les prédicateurs les plus éminents de la première génération de la réformation hongroise étaient originellement pour la plupart des franciscains observantins. La dernière partie de l'étude démontre, en analysant le système d'idées d'Osvát Laskai, que les éléments du radicalisme social étaient présents déjà dans les manuels les plus populaires, vers le tournant des XVe et XVIe siècles, de la province hongroise, dans les recueils de modèle des sermons aussi.